

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O`RTA MAXSUS TA`LIM VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI
IJTIMOIIY-IQTISODIYOT FAKULTETI

Bitiruv malakaviy ishi
himoyaga tavsiya etildi
“Ijtimoiy ish” kafedrası
mudiri, f.f.n. dots. L.N.Jo`rayev

“ ” 2015-yil

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

Mavzu: BOLALARNI IJTIMOIIY MUHOFAZA QILISHNING XALQARO
AHAMIIYATI

Bajardi: 5520100 – “Ijtimoiy ish”
yo`nalishi 4-bosqich talabasi
Arzikulova Sayyora

Ilmiy rahbar: “Ijtimoiy ish” kafedrası
mudiri, f.f.n. dots. L.N.Jo`rayev

SAMARQAND – 2015

MAVZU: BOLALARNI IJTIMOIIY MUHOFAZA QILISHNING XALQARO AHAMIYATI

Reja

Kirish

I. BOB. BOLALARNI IJTIMOIIY MUHOFAZA QILISHNING XALQARO AHAMIYATI VA UNI O`RGANISHNING NAZARIY METODOLOGIK ASOSI.

- 1.1. Bola tarbiyasi jarayoni to'g'risida dastlabki yondashuvlarning shakllanishi.
- 1.2. Bolaning ijtimoiy – ma'naviy shakllanishida oila institutining tutgan o'rni.

II. RESPUBLIKAMIZDA BOLALARNI IJTIMOIIY MUHOFAZA QILISHNING MILLIY MODEL.

- 2.1. «Sog'lom ona - sog'lom bola» Davlat dasturi va uni istiqbollari.
- 2.2. Bolalarda tarbiya jarayonida estetik tasavvurlarni shakllantirish zarurati.

Xulosa.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati.

MUNDARIJA

Kirish.....	3-5
--------------------	------------

I. BOB. BOLALARNI IJTIMOIIY MUHOFAZA QILISHNING XALQARO AHAMIYATI VA UNI O`RGANISHNING NAZARIY METODOLOGIK ASOSI

1.1. Bola tarbiyasi jarayoni to`g`risida dastlabki yondashuvlarning shakllanishi.....	6-16
1.2. Bolaning ijtimoiy – ma`naviy shakllanishida oila institutining tutgan o`rni.....	17- 31

II. RESPUBLIKAMIZDA BOLALARNI IJTIMOIIY MUHOFAZA QILISHNING MILLIY MODEL.

2.1. «Sog`lom ona - sog`lom bola» Davlat dasturi va uni istiqbollari.....	32-47
2.2. Bolalarda tarbiya jarayonida estetik tasavvurlarni shakllantirish zarurati.....	48-59

Xulosa.....	60-62
--------------------	--------------

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati.....	63-64
--	--------------

Kirish

Mavzuning dolzarbligi: Bugungi o`z-o`zini boshqarish, ya`ni mahallalar tizimida oila jamiyatning ijtimoiy poydevoridir. Shunga ko`ra, jismoniy sog`lom, ma`nan barkamol, axloqan pok va yuksak madaniyatli yosh avlodni voyaga yetkazish oiladan boshlanadi. Oila hayotning asosiy maqsadi aholini qayta tiklash, bolalar tarbiyasidir. Bolalar tarbiyasining bosh maktabi esa ota-onaning o`zaro munosabatidir. Mana shu oilaviy munosabat madaniyatning takomillashishi yosh avlodning moddiy olam, ijtimoiy hayot haqidagi tasavvurlari, nuqtai nazarlari, tushunchalari, dunyoqarashlari va sharqona odob-axloq qoidalari, ularga rioya etishning to`g`ri yo`lini ko`rsatadi. Yosh avlodning ma`naviy qiyofasi, ularning hatti-harakati, xulq-atvori dastlab oilaviy munosabat madaniyatida boshlanadi. Har bir inson, u katta va kichikligidan qat`i nazar, o`zining his-tuyg`usini, ichki tug`yonini, orzu-umidlarini munosabat jarayonida bayon etadi. Shuning uchun ham jamiyat taraqqiyoti, insonlarning yaxlit holda shakllanishi, ularning bir-birlari bilan bo`ladigan o`zaro munosabatida, hamkorligida, o`zaro ta`sirida vujudga keladi.

Bola tarbiyasida kelib chiqadigan muammolar va ularni yechimlari mavzusini tanlashimdan asosiy maqsad, bu mavzu O`zbekistonda, balki butun dunyoda o`rganilib, kelayotgan asosiy muammolardan biri hisoblanadi.

XXI asr buyuk o`zgarishlar davri bo`lishiga shubha yo`q.

Bu o`zgarishlar eng avvalo inson tafakkurida uning fikrlar tizimi ta`sirida ro`y berilishi muqarrar. Tabiiyki bu holat insonning o`zgarishini talab qilib, bir necha vazifalarni yuklab qo`yadi.

Oila institutini yanada mustahkamlash, bu borada olib borayotgan ishlarni yangi bosqichga ko`tarish alohida ahamiyat kasb etadi. Oila mustahkamligi – bu jamiyat mustahkamligi va demak, davlat barqarorligining asosidir.

Bu vazifalarga birinchi navbatda kelajakning bunyodkorlari yosh avlodning bilim olishiga yuqori malakali kadrlar bo`lib, o`z yurti va xalqiga sitqidildan

xizmat qilishga, ozod yurt saodati uchun halol mehnat qilishga o`rgatishni nazarda tutadi. Zero Prezidentimiz I.Karimov aytganlaridek **“Farzandlarimiz bizdan ko`ra, bilimli, bizdana zukko va aqlli bo`lishlari kerak”**<sup>1</sup> degan so`zlari yuqoridagi fikrlarimizning asosi bo`lib xizmat qiladi.

**Malakaviy bitiruv ishining o`rganilganlik darajasi:** Oila va bola mavzusi mustaqillik yillarida ilmiy-tadqiqot ishlarining bosh mavzusi sifatida e`tirof etilmoqda. Uning turli qirralari yoritilib, milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida yosh avlodni oilaviy hayotga tayyorlash bosh muammolardan biriga aylandi. A. Q. Munavvarov, G`. B. Shoumarov, V. M. Karimova, O. Musurmonova, M. Inomova<sup>2</sup>, M. Xolmatova, M. R. Bo`riyevalar³ ilmiy-tadqiqot ishlarida bu muhim muammoni tadqiqot ob`ekti qilib belgilab, ular mazkur yirik muammolar tarkibida yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda yangi mazmun, yangi uslublar kashf etdilar. Shu asnoda yoshlar kelajagimiz poydevori ekan, ularni keltirilgan mana shu vazifalar asosida ongini oshirishimiz, tarbiyalashimiz lozimdir. Bu esa jamiyatimizda mavjud bo`lgan muhitga, ta`lim tarbiyaga hamda oilaga bog`liq.

Uzoq asrlardan buyon ajdodlarimiz oilaviy hayotni sog`lom turmush tarzining asosiy qismi deb, oilaviy hayotning muqaddasligini e`tirof etib, oilada farzandlarni hayot gulshani deb, ularni baquvvat, aqlli, odob-andishali qilib o`stirishga katta ahamiyat berishgan. Oila pokligi, ma`naviy madaniyati, uning islom shariati asosida shakllanishi, zo`ravonlik asosiga qurilgan munosabatlarga yo`l qo`ymagan. Farzand tarbiyasi oilaning muqaddas vazifasi bo`lib hisoblangan.

Malakaviy bitiruv ishining maqsadi: Bola tarbiyasi ijtimoiy hodisa ekanligi xususida fikr yuritganda, uning aniq maqsadga yo`naltirilgan ekanligi ta`kidlanadi. Inson kamolotiga ta`sir etuvchi omillarni tahlil qilish shuni ko`rsatadiki, bu omillar ichida tarbiya muhim va yetakchi o`rinda turar ekan.

Har bir farzand oilada tarbiya topar ekan, dastlab unga ta`sir etuvchi asosiy omillar – ota-ona va atrof muhitning ta`siri bo`lib hisoblanadi.

¹ I.A.Karimov “Barkamol avlod orzusi”. ”Toshkent ” Sharq. 1997 yil.

² M.Inomova “Oilada bolalarning ma`naviy-axloqiy tarbiyasi”. Toshkent. 1999-yil.

³ Bo`rieva M. R. O`zbekistonda oila demografiyasi. – T.: «Universitet», 1997. 18 - b.

Shu o`rinda haqli savol tug`iladi: tarbiyaning maqsadi nima? Uning maqsadini kim va nima belgilaydi?

Tarbiyaviy ishning samaradorligi mana shu savollarga javob topishga bog`liq. Bolalarda yuz beradigan tushkunlik holatlari va ularni bartaraf etish chora-tadbirlari xususida ma`lumotlar yetkazish asosiy maqsadlardan biri hisoblanadi.

Malakaviy bitiruv ishining vazifalari: Tarbiyaning vazifalari keng va ko`p qirralidir. Ta`limning asosiy vazifasi o`quvchilarni bilim, ko`nikma va malakalar bilan qurollantirish bo`lsa, tarbiya yosh avlodni jamiyatimizda qabul qilingan oshob-axloq qoidalariga mos keladigan e`tiqodni, axloqiy malaka va ko`nikmalarni ehtiyoj va intilishlarni tarkib topishdan iborat. Tarbiyashunos olim Abdulla Avloniy o`zining “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida inson kamolotida tarbiyaning o`rnini alohida ta`kidlab shunday degan edi: “Janobi haq insonlarning asl xilqatga iste`dod va qobiliyatli, yaxshi ila yomonni, foyda ila zararni, oq ila qorani ayiradigan qilib yaratgan. Lekin bu insondagi qobiliyatni kamolga yetkazmoq tarbiya vositasida bo`ladir. Agar bola yaxshi tarbiya topib, buzuq xulqdan saqlanib, go`zal xulqlarga odatlanib, kata bo`lsa, baxtiyor bir inson bo`lib chiqadi. Agar tarbiyasiz, axloqi buzuq o`ssa, nasihatni quloqqa olmaydigan, har xil buzuq ishlarni qiladigan nodon, johil, bir bir rasvoyi odam bo`lib chiqadi”.

Malakaviy bitiruv ishining obyekti va predmeti: Bolalar va ularning jamiyatdagi o`rni, roli, mavqei, ularni alohida guruh va qatlam sifatida o`rganish malakaviy bitiruv ishining ob`ekti hisoblanadi. Bolalarning ta`lim tarbiyasi bilan shug`ullanuvchi barcha ijtimoiy institutlar jumladan, oila, maktabgacha ta`lim, maktab ta`limi, barcha o`quv muassasalari bolalarni o`rganuvchi predmetidir.

Malakaviy bitiruv ishining tuzilishi;

Malakaviy bitiruv ishi 2 bob 4 paragraf, kirish va xulosa qismidan iborat: Ushbu boblarda tegishli adabiyotlarga tayanib, ishning maqsad va vazifasini ochib berishga harakat qilindi

I. BOB. BOLALARNI IJTIMOIIY MUHOFAZA QILISHNING XALQARO AHAMIYATI VA UNI O'RGANISHNING NAZARIY METODOLOGIK ASOSI.

1.1. Bola tarbiyasi jarayoni to'g'risida dastlabki yondashuvlarning shakllanishi.

O'sib va rivojlanib boruchi inson tarbiya ob'ekti hisoblanadi. Butun hayoti davomida insonning rivojlanish jarayoni davom etaveradi.

Bola rivojlanishi - bu muhim jarayon sanaladi. Ma'lumki hayot davomida inson jismoniy va ruhiy tomondan o'zgarib boradi. Lekin, bolalaik va o'smirlik, o'spirinlik davrida rivojlanish niyatida kuchli bo'ladi. Bola mana shu yillarda ham jismoniy, ham ruhiy jihatdan o'sishi, tufayli shaxs sifatida kamolga yetadi, bunda berilayotgan tarbiya maqsadga muvofiq ta'sir etishi natijasida bola jamiyat a'zosi sifatida kamol topib, murakkab ijtimoiy munosabatlar tizimida o'ziga munosib o'rin egallaydi.

Bolaning kamol topishida va uning xulqiga ijtimoiy va biologik ta'sir kuchi hamisha bir xil bo'lavermaydi. Sababi odamning xulqiga, munosabatiga va aloqalariga yoshi, bilimi, hayotiy tajribasi, odamlari va nihoyat, vaziyat ham ta'sir etadi⁴.

Bolaning fazilatlarini to'g'ri aniqlash va bexato baholash uchun uni turli munosabatlar doirasidagi vaziyatlarda kuzatib ko'rish lozim. Shundagina bolaning ijtimoiy xulqi, ma'naviy qiyofasi, insoniy fazilatlari ro'yobga chiqadi. Demak, bolani rivojlantirish vazifasini, xususiyatini yaxshi bilmoq kerak.

Bolalar bog'cha yoshidanoq o'z aqliy imkoniyatlari darajasini kengytirishga bo'lgan ehtiyojni qondiradilar. Aynan shu davrda bola tilida ishlatiladigan "Nega?", "Nima uchun?", "Qanday" qabilidagi savollar va ularga kattalardan olingan asosli va tushunarli javoblar bolani bilish jarayonlrini takomillashtirish, bilishga imkon beruvchi psixik funksiyalari idrok, xotira, tafakkur, diqqat, nutq kabilarni rivojlantiradi bilimlari diapazonini kengaytiradi. Mutaxassislarning

⁴ M.Inomova "Oilada bolalarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi". Toshkent. 1999-yil. 48-bet.

ta'kidlashkariga qaraganda, maktabgacha taraqqiyot yoshida bola umri davomida miyasida hosil bo'ladigan ma'lumotlarning deyarli yarmini qabul qilib oladi.

Rivojlanish bosqichining uchinchi yarmida, bola o'zidagi ijtimoiy ehtiyojlarni qondira boshlaydi.

Bu jamoada yashash, jamoada o'z o'rniga ega bo'lish va unda o'zining "Meni"ni ta'kidlay olish ehtiyojidir. Bu ehtiyoj uch yoshli bolaning tilida "Men", "Men o'zim" kabi so'zlarni ishlata boshlashi va shu orqali o'zining eng yaqinlaridan ayri his qila boshlashidan boshlanadi. Bunday o'zgarish bola uchun oson kechmaydi. Shuning uchun ham "uch yoshlilik inqirozi" qator qiyinchiliklar, injiqlklar, agressiv xulq bilan birga muayyan bo'ladi.

O'yinchoqlarni olib, otichlar, o'zini yerga urib yig'lashlari yaxshi ko'rib yeyadigan narsalarga ham zarda qilishlari va boshqalar aynan shu inqirozning boshdan kechirilayotganidan darak beradi.

Shuni alohida ta'kidlash mumkinki, zamonaviy bolalarning televizor oldida ko'p vaqt o'tkazishi, "dendi" o'yinlarga ruju qo'yishi aynan bu ehtiyojlarning qondirilmaganligiga olib keladi. Bunday bolalarning xarakteri o'yinlarni cheklashlaridan tashqari, ulardagi ma'naviy mafkuraviy tasavvurlarida ham bo'shliq paydo bo'lishi, odamlar, ular o'rtasidagi munosabatlar to'g'risida ham noto'g'ri fikrlar paydi bo'lishi xavfi bor.

Shuning uchun ham bolalar bog'chasida tashkil etiladigan rolli va syujetli o'yinlar, ularda barcha bolalarning faol ishtiroki bolada ijtimoiy ko'nikmalarning to'g'ri rivojlanishiga olib keladi.

Bog'cha yoshidan o'tgan bolaning maktab davri boshlanadi. Bu davrning ahamiyatli tomoni shuki bolaning bog'cha yoshi davrida to'plagan shaxsiy tajribasi, til boyligi, bilish imkoniyatlari endi tartibga tusha boshlaydi, u ham boshlaydi.

Jenevalik psixolog Jan Piajening ma'lumotlariga ko'ra, 6-7 yoshli bolaning intellektual salohiyatida keskin burilishlar ro'y beradi. Uning xotirasi ancha yaxshi bo'lib, ma'lum tushuncha tartibga tushadi, endi u ko'proq o'zi xohlagan narsalarni esda saqlab qoladigan bo'ladi.

Shuning uchun ham ular ba'zan ota-onalari o'ylanib qoladigan mavhum matematik vazifalarni ham o'qituvchisi o'rgatganday tezda yechadigan bo'lib qoladi. Har xil ertaklarni eshitib yurgan bola endi real tashqi olamni, uning qanday bor bo'lsa, shunday mavjud xususiyatlari doirasida idrok qilib, anglay boshlaydi.

Boshlang'ich maktabda o'qiyotgan bola uchun shaxsiy yutuqlari - o'qishda, sportda, bolalar orasidagi nufuzi va obro'si kata ahamiyat kasb eta boradi. Bu davrda bolalarning qaysi jinsga taalluqli ekanligini teran anglab, maktabda "o'g'il bolalar" va "qiz bolalar" guruhi shakllanadi. Har bir guruhning o'ziga yarasha qiziqishlari, mashg'ulotlari bo'lib, qizlarning davrasida bo'lish, masalan, o'g'il bola uchun hattoki, noqulay bo'lib qoladi.

Bu davrda bola jazo bilan rag'batlantirish o'rtasidagi farqni ajrata boshlaydi va nima qilib bo'lsa ham jazolanmasdan, ko'pchilikning nazaridan qolmaslikka harakat qiladi. Shu bois ham oilada va maktabda bolaning axloqiy va ma'naviy tarbiyasi uchun yaratilgan yaxshi shart-sharoit ayni bu davrda o'zining sezilarli samarasini beradi⁵.

O'smirlik va o'spirinlik davrlari maktab va boshqa ta'lim maskanlarida o'qish davrlarida yetakchi faoliyat o'quv faoliyati bo'lib, unda bola bilim olish bilan bog'liq malaka va ko'nikmalarni orttirishdan tashqari, shaxs sifatida ham muhim o'zgarishlarni boshdan kechiradi.

O'smirlik davri eng murakkab va shu bilan muhim taraqqiyot bosqichidir. Ilk o'smirlik 11-13 yoshni, katta o'smirlik 14-15 yoshlarni o'z ichiga oladi. Bu davrning eng muhim hislati shundan iboratki, u bolalikdan o'spirinlik yoshlikdan yetuklikka o'tish davridir.

O'smirlik - organizm taraqqiyot bosqichidir. Ilk o'smirlik faoliyatining muhim ahamiyatini kasb etadi.

O'smirlik – organizm taraqqiyotidagi shiddat va notekislik bilan, xarakterlanib, bu davrda tananing va suyaklarning qotishi ro'y beradi.

⁵ Оила маънавияти. Ўзбекистон Республикаси. Жамоатчилик фикрини ўрганиш «Ижтимоий фикр» Маркази. Ўқув қўлланма. Тошкент -2007 й.

Yurak va qon tomirlar faoliyatida ham notekislik bo'lib, bu ham bola fe'lining o'zgaruvchan, dinamik va ba'zan nomaqulliklar va noqulayliklarni keltirib chiqaradi. Bular, albatta, asab tizimiga ham o'z ta'sirini ko'rsatib, bola tezda achchiqlanadigan bo'lib qoladi.

O'smirlik davridagi qiyinchiliklarning oldini olishning eng ishonchli va foydali yo'li bu uning biror narsaga turg'un qiziqishga erishish, faoliyat motivlarini mazmunliroq qilishdir.

Bu davrda kattalar e'tibor berishlari lozim bo'lgan yana bir holat bor. Bu o'smirning o'zligini ta'kidlash uchun turli zararli odatlarni o'zlashtirishdir.

Masalan: o'g'il bolalar sigareta chekish, giyohvand moddalarni iste'mol qilish orqali o'z shaxsini boshqalari tengqurlari davrasida uqtirmoqchi bo'lishadi.

Shuning uchun buni kattalardan o'smirlarga alohida e'tibor yaxshi o'qishi uchun shart-sharoit, uning shaxsiyatiga xizmat talab qilinadi.

Ijtimoiy foydali mehnat bilan band qilish, o'qishdagi yutuqlarini vaqtida rag'batlantirib turish, hamkorlikda mustaqil ravishda to'g'ri qarorlar qabul qilishga o'rgatish ancha yaxshi ijobiy natijalar beradi.

Rasululloh sallollohu alayhi vassallam: "Farzandingizni izzat-ikrom qilish bilan birga, tarbiyasini, odobini ham yaxshilanglar!" deganlar. Shu bilan birga "Hech bir ota o'z farzandiga xulq-odobdan yaxshiroq meros qoldirolmaydi"⁶, deb tarbiyada ota-onaning rolini belgilab o'tganlar. O'sib va rivojlanib boruvchi har bir bola tarbiya obyekti hisoblanadi.

Odam bolasining rivojlanishi bu muhim jarayon sanaladi. Ma'lumki, hayot davomida inson jismoniy va ruhiy tomondan o'zgarib boradi. Lekin bolalik, o'smirlik va o'spirinlik davrida rivojlanish nihoyatda kuchli bo'ladi. Bola mana shu yillarda ham jismoniy, ham ruhiy jihatdan o'sishi, o'zgarishi tufayli shaxs sifatida kamolga yetadi, bunda berilayotgan tarbiya maqsadga muvofiq ta'sir etishi natijasida bola jamiyat a'zosi sifatida kamol topib, murrakkab ijtimoiy munosabatlar tizimida o'ziga munosib o'rin egallaydi.

⁶ Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. "Toshkent" 1996-yil

Odamning munosabatlar doirasida kishilar bilan aloqasigina emas, balki, tabiatga, hayotga bo'lgan munosabatlari ham kiradi.

Mana shu xil ko'p qirrali aloqalar va munosabatlar zaminida har bir shaxs o'z qobiliyati va qiziqishini, o'z bilimi va uquvini namoyon qiladi, o'z ishiga vazifasiga, burchiga, xalqiga vataniga, o'zi-o'ziga bo'lgan munosabatlarini ifodalaydi. Tabiiyki, bolada bu fazilatlar faqat tarbiyaning mahsulidir.

Bolalarning ijtimoiylashuv jarayonida tarbiya asosiy o'rinda turadi. Tarbiya "Pedagogika" ya'ni "bola tarbiyasi fani" degan ma'noni anglatib, kishiga har tomonlama tarbiya berish qonuniyatlari, har bir shaxsni yosh bosqichlarlarda uyg'un rivojlantirish qonuniyatlari to'g'risidagi fandir⁷.

Bola tarbiyasida haqida Abdulla Avloniy shunday deydi: "Bolani salomati va saodati uchun yaxshi tarbiya qilmak, tanini pok tutmak, yosh vaqtdan maslakini tuzatmoq, yomon xulqlardan asrab o'stirmak, yaxshi xulqlarni o'rgatmak zarurdir"⁸.

Tarbiya qiluvchilar tabib kabi, tabib xastaning badanidagi kasaliga da'vo qilgani kabi, tarbiyani bolaning vujudidagi jahl markaziga yaxshi xulq degan davoni ichidan, poklik degan davoni ustidan berib katta-katta qilmak zarurdir.

Bu allomaning qarashlari bizga bola tarbiyasida asosiy qo'llanma hisoblanadi.

Shu qarashlarga tayangan holda tarbiyalangan bola hech qachon ota-onasining yuzini yerga qaratmaydi.

Bolaning kamol topishda va uning xulqiga ijtimoiy va biologik omillarning ta'siri kuchi hamisha bir xil bo'lavermaydi. Sababi odamning xulqiga munosabatiga va aloqalariga yoshi, bilimi, hayotiy tajribasi, odatlari va nihoyat nazariy ham ta'sir etadi. Bolaning fazilatlarini to'g'ri aniqlash va bexato baholash uchun uni turli munosabatlar doirasida, turli vaziyatlarda kuzatib ko'rish lozim. Shundagina bolaning ijtimoiy xulqi, ma'naviy qiyofasi, insoniy fazilatlari ro'yobga chiqadi. Demak, bolani rivojlantirish vazifasini to'g'ri hal qilish uchun uning

⁷ P.Yusupova. "Maktabgacha tarbiya pedagogikasi". Toshkent "O'qituvchi" 1993-yil

⁸ Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. "Toshkent" 1996-yil

xulqiga ta'sir etuvchi momillarni, bu omillarning tabiatini, bolaning xususiyatini yaxshi bilmoq kerak.

Mashhur rassom Pablo Pikasso 80 yoshga kirganda shunday yozgan: "Yosh tushunchasi va keksalik inson o'zi ruhan qarigandagina ma'lum ahamiyat kasb etadi.

Ayni paytda men ancha keksayib qolganligimga qaramay, o'zimni 20 yoshimday his qilmoqdaman". Ya'ni inson umri ma'lum davrlarga bo'linar ekan, uning har bir bosqichi shaxsning o'zi va yaqinlariga qilgan ezgu ishlarining qadr-qimmatiga ko'ra baholanadi. Shu bois ham inson shaxsni o'rganilganda uning taraqqiyotning u yoki bu bosqichdagi yosh xususiyatlarni bilish ahamiyatlidir.

Odamning hayotiy yo'lini boshi, kamol topishining negizi aslida ollohning inoyati bilan bola dunyoga kelishiga asos solingan dastlabki onlardan boshlanadi.

Keyingi taraqqiyot bosqichlari qator ijtimoiy, biologik, ruhiy, jismoniy omillarga bog'liqdir.

Shu vaqtgacha bola tarbiyasi jarayoni bilan bevosita ijtimoiylashuv jarayoni ham birgalikda o'rganilib kelinmoqda. Insoning ijtimoiylashuv jarayonning davrlarga bo'lib o'rganilishda juda katta e'tibor qaratilgan. Bir qancha davriy sxemalar ham taklif etilgan. Bu tushunarli, zero insoning hayotiy yo'li va asosiy lahzalari tarixiy taraqqiyot mobaynida o'zgaradi.

Bir avloddan-ikkinchi avlod taraqqiyotiga o'tishning o'zi ham qator o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Davrlarga bo'lishga qaratilgan klassifikatsiyalarning o'zi ikki turli bo'ladi:

- a) Juz'iy (alohida davrlarni yana qo'shimcha davrlarga bo'lish, davrlar ichidagi davrlar);
- b) Umumiy (inson umrining barcha bosqichlarini o'z ichiga oladi). Masalan, J.Piajening bolaning ijtimoiylashuvining 3 bosqichini ko'rib chiqamiz.
 - Sensomotor intellekt bosqichi (0-2 yosh). Bunda asosan 6 bosqich farqlanadi.
 - Konkret operatsiyalarni bajarishga tayyorlash va uni tashkil etish bosqichi (3-11 yosh)

- Formal operatsiyalar bosqichi (12-15 yosh). Bu davrda bola nafaqat bevosita ko'rib turgan narsasi, balki mavhum tushunchalar va so'zlar vositasida ham fikr yurita oladi.

D.B.Elkon bolalik davrini 3 davrga bo'ladi:

- a) ilk bolalik
- b) bolalik
- v) o'smirlik

Har bir bosqichning o'ziga xos yetakchi faoliyati, o'zgarishlari va rivojlanish shart – sharoitlari mavjud bo'ladi va ularni bilish tarbiyachilar uchun katta ahamiyatga ega.

Har bir bosqichda faoliyat motivlari ham o'zgaradi, ularning o'zgarishi shaxs ehtiyojlari va talablari darajasining o'zgarishiga mos tarzda ro'y beradi.

Inson hayotining barcha davrini yaxlit tarzda qamrab olgan klassifikatsiyalardan biri butun jahon olimlarning qaroriga ko'ra, 1965 – yili xalqaro Fanlar Akademiyasining maxsus simpoziumida qabul qilingan sxema hisoblanadi. Bu sxema B.G.Ananyev, E.Erikson va Birrenlar taklif etgan klassifikatsiyaga asoslangan bo'lib, umumlashtirilgan toifalashdir (1-jadvalga qaraymiz).

1-jadval

Yosh davrlari	Erkaklarda	Ayollarda
Chaqaloqlik	1-10-kun	1-10-kun
Emiziklik davri	10-kundan 1 yoshgacha	10-kundan 1 yoshgacha
Ilk bolalik	1-2 yosh	1-2 yosh
Bolalikning 1- davri	3-7 yosh	3-7 yosh
Bolalikning 2-davri	8-12 yosh	8-11 yosh
O'smirlik davri	13-16 yosh	12-15 yosh
O'spirinlik davri	17-21 yosh	16-20 yosh
O'rta yetuklik davri		
1-bosqichi	22-35 yosh	21-35 yosh

2-bosqichi	36-60 yosh	36-55 yosh
Keksalik davri	61-75 yosh	56-75 yosh
Qarilik davri	76-90 yosh	76-90 yosh
Uzoq umr ko'ruvchi	90 yoshdan ortiq	90 yoshdan ortiq

Bu jadvalga asoslanib, yosh davrlarni birma-bir ko'rib chiqamiz.

Chaqaloq rivojining ilk bosqichida sezgi muhim o'rin egallaydi. Barcha inson chaqaloqlari muayyan turdagi xissiy axborotni farqlash va unga reaksiya qilishga tug'ma qobiliyatga ega bo'ladi.

Avvallari chaqaloq xissiy axborotni, xissiyotning uzluksiz to'g'risida bo'ladi va axborotlarni farqlay olmaydi, deb hisoblanardi. Taniqli faylasuv va psixolog Uilyam Jeyms shunday yozgan edi: "Kichkintoyning ko'zlari, quloqlari, terisi va ichaklari bir paytning o'zida dunyoni yagona, loyqa va betaraflilik sifatida qabul qiladi"⁹.

Hozirgi tadqiqotlarning ko'pchiligi Jeymsning bu tavsifini unchalik aniq emas, deyishadi.

Chunki, hayotning dastlabki soatlaridan bola atrofga tanlab reaksiya qiladi. Bir oygacha idrok qilish qobiliyati kamroq rivojlangan bo'ladi va 30 sm dan uzoqroq masofaga joylashgan predmetlarni u noaniq dog' sifatida qabul qiladi. Shundan keyin eshitish va ko'rish sezgilari tez rivojlana boshlaydi.

To'rt oylik bo'lganda bola xona ichida harakatlanayotgan, odamni diqqat markazida tutib tura oladi.

Bu davrlarda bola kulishni ham o'rganib, atrofdagi narsalarga saylab reaksiya qilgani uchun, kattalar uni hozir nimani istayotganini hisobga olib harakat qiladilar. Yig'i bolaning qorni ochgani yoki boshqa o'ng'aysizlikni sezayotgani to'g'risida kattalarga axborot beradi, kulgi yoki shunga o'xshash yuz ifodasi mamnuniylikni ifodalaydi. Mana shu tafovutning o'zi bolaning reaksiyalari ijtimoiy xarakterga ega ekanini bildiradi.

⁹ M.Vohidova "Bolalar psixologiyasi" "Toshkent" 1999-yil.

Uch oylik chaqaloq onasini boshqalardan ajrata oladi. Bola uni shaxs sifatida idrok qilmaydi. U onasi bilan bog'liq ba'zi belgilarga ta'sir qiladi ko'z, ovoz, uni tutish va boshqa.

Bolaning ta'siri onani tanigandan dalolat beradi. U boshqalar emas, faqat onasi qo'lga olganda yig'idan to'xtaydi, boshqalarga emas faqat unga qarab ko'proq kuladi. U xonada paydo bo'lsa, qo'lini uzatib unga talpinadi, yoki chapak chaladi, mobodo emaklay olsa, onasiga qarab harakat qiladi.

U yoki bu reaksiyaning ham yoki ko'p uchrashi ham madaniy tafovutlar bilan izohlanadi.

Sakkiz –to'qqiz oylik bolalar berkitilgan predmetlarni axtara boshlaydilar, chunki ular jismlar ko'z o'ngida yo'q bo'lsa ham mavjud ekanini tushuna boshlaydilar.

Muayyan odamlarga mehr uyg'onishi ijtimoiylashuvning muhim bosqichini tashkil qiladi. Ona bilan bola o'rtasida birlamchi munosabatlar kuchli tuyg'ularni uyg'otadi va shu asosida ijtimoiy rivojlanishning murakkab jarayonlari boshlanadi.

Birinchi yilning oxiriga kelib bola, ona va boshqalar o'rtasidagi munosabatlar o'zgara boshlaydi. Bola endi faqat gapirishni emas, tik turishni ham biladi, ko'pchilik bolalar o'n to'rt oyda mustaqil yura boshlaydi.

Ikki uch yoshda bolalar oila a'zolarining o'zaro munosabatlarini tinchlantirish yoki ularning g'ashiga tegishni o'rgana boshlaydi. Ikki yoshli bola ota-onalardan biri ikkinchisiga jahl qilsa xafa bo'lishi yoki ota-onasining g'ashiga tegishi ham mumkin.

Bir yoshdan boshlab bola hayotining ko'p vaqtini o'yinlarga sarflaydi. Dastlabki paytlarda yolg'iz o'zi o'ynaydi, keyinchalik u kimningdir o'yinga sherik bo'lishini talab qila boshlaydi. O'yin jarayonida bola harakatlarni muvofiqlashtirishni va kattalar olamini o'rgana boradi.

Bola yangi ko'nikmalarni egallash bilan birga kattalarga taqlid qila boshlaydi.

Bir yoshdan to'rt-besh yoshgacha bola intizomiga va o'zini boshqarishga o'rganadi. Bu esa birinchi navbatda o'zining tabiiy ehtiyojlarini nazorat qilishni taqozo etadi. Ular turli hatti-harakatlarni, jumladan kattalar bilan muomalani

o'zlari, mustaqil bajarishga o'rganadilar. O'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ona mehriga, yaqinlari e'tiborga to'yinganligi bolaning bir yoshdan keying taraqqiyoti, ona tili o'zlashtirish va ruhan tetik bo'lishi o'rtasida bevosita bog'liqlik mavjud ekan. Ma'lum sabablarga ko'ra tuqqan onasidan ayrilgan, ma'lum vaqtda ayriliqda bo'lgan go'dakning rivojlanishida, ovqatlanishidan tortib aqliy rivojlanishi hamda tilni o'zlashtirishda qator muammolar paydo bo'lishi ham isbotlangan.

Demak, 3 yoshga kelib bola ruhiyatida tabiiy tarzda paydo bo'ladigan psixologik ziddiyatlar – 3 yoshlilik ziddiyati, tengqurlar jamiyatidagi uning o'rni, tilni o'zlashtirishi bevosita ilk yoshlikda bolada ko'rsatilgan mehr-muhabbatga, e'tiborga bog'liq¹⁰.

Harakatli va obrazli fikrlash asosida maktabgacha yoshdagi bola olti yoshga yetganda unda so'zli, ya'ni, lug'aviy - mantiqiy tafakkur intensiv ravishda shakllanib boradi, ma'lum bir tartibga solingan fikrlarni bayon etishga o'zidagi mavjud bilimlar asosida to'g'ri xulosalar chiqarishga qodir bo'ladi. Boladagi lug'aviy mantiqiy fikrning rivojlanishi undagi mavjud bilimlar shuningdek, u bola bilimlarining qay darajada umumlashganligiga hamda unda tafakkur operatsiyalari qanchalik rivojlanganligiga bog'liq bo'ladi.

Maktabgacha tarbiya yoshdagi bolalarning lug'at boyligidagi so'zlarning soni 4,5 mingtagacha yetadi; uning tarkibida barcha gap bo'laklari bo'ladi.

Maktabgacha tarbiya yoshi an'anaviy tarzda bog'cha yoshi deb yuritiladi. Chunki aksariyat bolalar bu davrda maktabgacha ta'lim muassasalari hisoblangan bog'chalarga boradilar, u yerda maxsus dasturlar asosida bilish ehtiyojlarini qondirib, maktabga tayyorgarlik bosqichi o'taydilar. Lekin, xarakterli-ki, bog'chaga borolmagan bolalar ham, maktabga borgach, o'zlarining bog'cha tayyorgarligini o'tgan tengqurlariga yetib oladilar.

Demak, yosh davrining xususiyati shundaki, bola qanday sharoitda bo'lmasin, agar uning yonida mehribonlik qilishi, to'g'ri yo'l-yo'riq ko'rsatilishi kattalar bo'lsa, u bu davrdagi barcha ehtiyojlarni qondira oladi. Bu davrning

¹⁰ M.Inomova "Oilada bolalarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi". Toshkent. 1999-yil.

yetakchi faoliyati o'yin faoliyati bo'lgani uchun bola turli o'yinlar, jismlari, rollari, o'zidagi ijtimoiy hayot me'yorlarini o'zlashtirishga bo'lgan talabini qondiradi.

1.2. Bolaning ijtimoiy – ma’naviy shakllanishida oila institutining tutgan o’rni.

Bolaning ijtimoiylashuv jarayoni. Ijtimoiylashuv jarayoni, insoning shaxs sifatida kamol topishi jamiyatda mavjud bo’lgan qonun qoidalar va tartiblar asosida tarbiya topuvchi individni tushunamiz. Bolalarning ijtimoiylashuv jarayonida tarbiya asosiy o’rinda turadi. Tarbiya “pedagogika” ya’ni “bola tarbiyachisi fani” degan ma’noni anglatib, kishiga har tomonlama tarbiya berish qonuniyatlarni har bir shaxsni hamma yosh bosqichlarda uyg’un rivojlantirish borasidagi soha hisoblanadi.

Ijtimoiylashuv jarayoni tug’ilishdan to o’lingacha davom etadigan uzluksiz jarayondir.

Dunyo tarqqiyoti insonlar tomonidan kashf etilgan yangiliklar bilan ta’minlanadi. Shu kashfiyotlarning eng buyugi- bu oila bo’lsa ajab emas. Zero oila bu qaysi millat, qaysi davlatga oid bo’lishidan qat’iy nazar, aynan mana shi millatning mana shu davlatning xususiyatini o’zida mujassam etadi. Shu ma’noda prezidentimiz I.A.Karimov “... bu yorug’ dunyoda hayot bor ekan, oila bor, oila bor ekan, farzand deb atalmish bebaho ne’mat bor. Farzand bor ekan odamzod hamisha ezgu orzu va intilishlar bilan yashaydi”¹¹, - degan fikri aynan muddaodir.

Muayyan oilaning xususiyati uning milliy ruhiyatida namoyon bo’ladi, ya’ni oila, avvalo millatning ruhiyatini belgilaydi. Shu bois millatning, jamiyatning ruhiyatini, ma’naviyatini birinchi galda oila belgilashi ayni haqiqatdir. Biroq, insoniyat tarixidagi taraqqiyot bosqichlarning mazmuni, mohiyati nomlanishi qanday bo’lmasin, inson omili, unga ta’lim berish, uni tarbiyalash jamiyatning har qanday sharoitdagi ijtimoiy buyurtmasi bo’lib qolavergan. Chunki “Barkamol shaxs-jamiyat taraqqiyotning asosidir.

“Zero hammaga ayon bo’lishi tabiiyki, oila sog’lom ekan - jamiyat mustahkam ekan – mamlakat barqarordir”.

¹¹ I.A.Karimov “Yuksak ma’naviyat-yengilmas kuch”. Toshkent. Ma’naviyat 2008-yil

Pedagogik, psixologik, fiziologik tadqiqotlardan ma'lumki, bolalar dunyoqarashining asosiy qismi ularning magtabgacha bo'lgan yoshlarda shakllanadi. Bola dunyoqarashining ma'naviy sifatlarining mazmunida estetik tasavvurlar muhim o'rin tutadi.

Shu bois oilada bola tarbiyasi jamiyatning dolzarb jismoniy pedagogik muammosi bo'lib qolmoqda, shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida ham oila masalasi alohida bob sifatida berilib, unda oila jamiyatining asosiy bo'g'ini ekanligini, u jamiyat va davlat muhofazasida bo'lish huquqiga ega ekanligi belgilab qo'yilgan (63 modda).

Shuningdek ota-onalar o'z farzandlarini tarbiyalashlari majburligi 64 – moddada belgilab qo'yilgan.

Bolalarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda turli omillar turlicha ta'sir etadi. Bu omillar ichida oila eng asosiysi hisoblanadi. Chunki bolada tasavvur, dunyo qarash tushunchalarining shakllanish jarayoni aynan oilada boshlanadi va bu davr dunyo qarash shakllanishining mazmun hamda hajm jihatidan eng salmoqli bosqichidir. Shuning uchun ham tushuncha va tasavvurlarni shakllantirishda maktabgacha yosh davri asosiy davr hisoblanadi.

Oilada bolalarning estetik tasavvurlarini shakllantirishning eng optimal shakli san'at turlari haqidagi ma'lumotlar badiiy estetik qonuniyatlar haqida bilimlar vositasida elementar tasavvurlarni tarkib topdirishdir. San'at turlarining tarbiyaviy ahamiyatidan oila sharoitida samarali foydalanish uchun esa ilmiy asoslangan, tajribada sinab ko'rilgan ta'limiy, tarbiyaviy, tadbirlarning mazmuni metodikasi. Pedagogik shart-sharoitlarni ishlab chiqarish talab etiladi.

Zamon o'zgarishi bilan bog'liq ravishda barcha narsa o'zgarishi tabiiy holat hisoblanadi.

Shu zamon ichra yashayotgan insonlar ham goh zamonga moslashadilar, goho ularga zamon moslashishga urinib ko'radi.

Agar kuzatadigan bo'lsak, tabiiy ravishda, 10 yil avvalgi hayot hozirgi hayotdan ko'p jabhalarda farq qiladi. Ana shu o'zgarishlarning bugungi kun bolalarida ta'siri qanday bo'lyapdi? Bu ta'sirlar ko'proq salbiy oqibatlariga

yetaklaydimi yohud ijobiy? Quyida savollarga javob topish uchun oilada avvalo sog'lom muhit hukm surishi lozim. Ya'ni seriallar haqida. Nima uchun televizor emas, aynan seriallar haqida gapirmoqchi bo'lganimni izohlab o'tay: har bir xonadon to'ridan joy olgan zangori ekran bizni yengil va turli ma'lumotlardan voqif etadigan muhim axborot vositasi yoki ertadan kechgacha chakagi o'chmaydigan tarbiyabuzar sifatida xizmat qilishi mumkin. Qay birini tanlash esa o'zimizga bog'liq.

Oxirgi payt seriallar haqida ko'p gapirilmoqda. Ochig'i, tashvishga tushib qolganimizcha bor. Be'mani seriallarni tomosha qilishga shunchalik berilib ketamizki (bu gap ko'proq ayollarga tegishli), hatto endigina tili chiqqan boshlagan bolalarimizni ham safimizga kelib qo'shilganini sezmay qolamiz. Bu holat esa hali ijobiy natijasini ko'rsatgani yo'q, shaxsan men bunday bo'lishiga ishonmayman ham. Hayotiy misol keltiray. Yaqin bir do'stim akasi bilan bog'liq voqeani gapirib berdi. Uning aytishicha hali maktabga bormaydigan qizini erkalatib, yuzlaridan o'psa qizcha esa: "Dada bir serialda shunday qilishadi- debdi. Hammasiga seriallar aybdor,- yozgiradi do'stim- jiyanlarimning bari bir qarich bo'yi bilan serial ko'radi, mana oqibati. Yoshim o'ttizga yaqinlashdi, bola-chaqam bor, lekin televizorda yigit qizning qo'lini ushlasa, uydagilardan xijolat bo'lib boshqa kanalga olaman yoki o'rnimdan turib chiqib ketaman. Hozirgi bolalar esa oxirigacha ko'rib o'tiradi." deydi do'stim.

Bu o'rinda aybni asosan ayollarimiz bo'yniga yuklamoqchiman. Ular farzandlarini ko'zdan qochirishni istamay, ko'pincha tuturuqsiz sevgi mojarolaridan iborat serialni tomosha qiladi. Shu tariqa hali voyaga yetmagan bolaning ongi bilimlarga emas, sevgi qissalarida olib kelishi hech gap emas. Meni tashvishga soladigan yana bir jihat seriallarning yot madaniyat targ; ibotchisi bo'lishi mumkinligidir. Turk kino ijodkorlarining "Daniyalik kelin" filimida shunday epizodlar: kichkinagina qizaloq ovqatdan oldin qo'llarini juftlagan ko'yi nasroniycha duo o'qiy boshlaydi. Undan nima qilayotganini so'rashsa falonchi serialda shunday qilishadi-ku: - deb javob berdi. Unutmang, bola ko'rgan narsasini tahlil qilib o'tirmay, shundayligicha qabul qilaveradi, serial qahramoniga

o`xshagisi keladi. Siz bilan birga ekranga mixlanib o`tirgan farzandingiz Xuan Antonimi, hind “ilohiysi” Rammi, Nazarmi yoki Rajivga aylanmasidan televizorni o`chirib, unga ezgulikdan hikoya qiluvchi kitoblar o`qib bering.

Multfilmmi yoki...

Bir kuni jiyanlaringa qo`shilib multfilm tomosha qildim. Tomosha qildim-u hayratdan yoqa ushladim, bunaqa multfilimlarni kim tanlab namoyishga tavsiya qiladi?

Bir mahal qahramonlar ya'ni yigit va qiz... Tavba, biz bolaligimizda quyunchalar, ayiqchalar, kapalaklar haqida do`stlik, kattalarni hurmat qilish haqida multfilmlar ko`rardik, hozirgilar esa...

Shu o`rinda bolalarimizga atalgan milliy multfilm va badiiy filmlarning nihoyatda tanqisligini alohida ta'kidlashni istar edim. “Zumrad va Qimmat” yoki “Tilsimoy”ni bir yilda necha marta ko`rsatish mumkin?

Bola rivojlanishi

(Xelen Vulle)

Bolani parvarish qilish uchun har bir kursni o`tish jarayonida bolani rivojlanishi haqidagi qonuniyatlarni bilish zarur. Bu bolalar bilan ishlaydigan har bir ijtimoiy ishchi asosiy talablardan biridir. Davlat va nodavlat tashkilotining mutaxassisliklarni o`qitish jarayonida mazkur nazariy bilimlardan mutaxassislarning xabardor ekanligi aniqlanmagan.

Bolalarni rivojlanish bo`yicha muhokama bolalarni alohida ehtiyojlari bilan bog`liq muammosidagi va rivojlanishdagi o`qish va ularning sabablarini aniqlash imkonini beradi. Bunday muhokamalar bolalarni institutsionalizatsiyasi va yaqin insonlarini yo`qotish e'tiborsiz, shavqatsiz munosabatga olib kelishi mumkin¹².

Bolani rivojlanishi haqidagi mashq.

Guruh va guruhchalarga berilgan murakkab keyslardan foydalangan holda ishtirokchilarga ularni haqiqiy yoshini bergan holda va uni inobatga olib, quyidagi toifalar bo`yich ko`rib chiqamiz:

Ijtimoiy,

¹² Kazarinova N.V. Filatova O.G. Xrenov Y. “Sotsiologiya” NOTA BENE Moskva -2000 y.

Jismoniy,
Aqliy,
Kognitiv,
Emotsional,
Ma'naviy.

Bu bizga 8 yashar ko'cha 18 yasharli yosh davriga xos bo'lgan bola dunyoni tushunish imkoniyatiga ega, biroq uning jismoniy yoki emosional rivojlanishi 3-4 yashar bolaniki ekanligini ko'rish imkoniyatini beradi. Bu ijtimoiy ishchiga bolani yaxlit ko'rish va bolani hissiy bog'langanlik va uning hayotidagi ahamiyati. "Hissiy bog'langanlik - bu masofadan va vaqtdan qat'iy nazar, ikki inson o'rtasidagi iliq munosabat".

Hissiy bog'langanlik bizga tug'ilgan zaxotiy, shuningdek ilk yoshlik davrda beriladi va katta bo'lganimizcha ta'sir etadi. Agar bolalar tug'ilgan otalar ularning ishonchlarini oqlamasa, siz uni majbur sifatida qabul qiling, bunda siz kata muammoni ko'rmasangiz u holda siz boshqa odamlarga pand berib qo'yishingiz mumkin.

Xissiy bog'langanlik bolani kelgusidagi o'sishi uchun samarali asos bo'ladi:

-Intelektual-bolani yangi narsani o'rgatishga va izlanishga o'ziga ishonadi.

-Emotsional (ruhiy) men buni o'zimda his etganman, agar ota onamni tashlab ketsam, ular kelishida va men bilan birga bo'lishadi. Ular menga vaqt ajratadilar, mehr-muhabbatlarini namoyon etadilar, men haqimda qayg'uradilar va barcha ishlarim bilan: men nima qilyapman, nima haqida gapiryapman, qiziqadilar.

-Jismoniy-ovqat, issiqlik, kiyim, qon barcha mening ehtiyojlarim. Jismoniy xavotirsizlik va ota-onalar tomonidan ishonchlilik, ya'ni doimiy jismoniy ehtoyojni ta'minlaydi.

Yosh bolalar onasini vizual o'rganganiga qadar hidiga va ovozigga e'tibor qaratadi.

-Ijtimoiy-oilada, o'z uyida nimalar o'rgangani jamiyatdagi xulqi va boshqalar bilan munosabatini aniqlatadi. Bolalar har kuni o'z oilasida nimani ko'rsa kuzatadi, taqlid qiladi va tahlil etadi. Jamoada o'zini qanday tutish-ijtimoiy

me'yorlar-oilada shakllanadi. Shunday ekan, bola boshlang'ich bilimlarni oilada egallaydi, keyinchalik bola bog'chada, maktabda do'stlari va boshqa oilalar bilan muloqat qilganda bilimlar rivojlanadi.

Hissiy bog'langanlik darajasi qanday belgilar orqali aniqlanadi.

Tug'ilganda 1 yoshgacha

Bola... Bezovtalikni namoyon etadi?

Insonlarga e'tibor qaratadi?

Insonlarning yuziga bo'lgan qiziqishini namoyon etadi?

Qarashlarini kuzatadi?

Kutilayotgan motor rivojlanishini namoyon etadi?

Jismoniy mahkam aloqadan xursand bo'ladi?

Qulaysizlikdan belgi beradi?

Tez tinchlantirish mumkin?

Me'yordagi vah haddan ziyod qoniqmaslikni namoyon etadi?

Muloqotchang yoki faolsiz va kam gap ko'rinadi?

Yaxshi muskul fonuslariga ega?

Ota-ona... Go'dakning tovushiga e'tibor qaratish?

Bola haqida gapirayotganda yoku u bilan gaplashganda ovozi o'zgartiradi?

Bola bilan yuzma-yuz aloqani qo'llash?

Bolaning shaxsiy rivojlanishiga, bo'lgan qiziqishiga e'tibor qaratish?

Rivojlanishning yoshiga mos kelishi?

Bolaning replikaga ta'sirlanishi?

Bolani tinchlantirish va ovutish qobiliyatini namoyon etish?

Bola bilan jismoniy aloqadan xursand bo'ladi?

Bola bilan ijobiy o'zaro munosabatda tashabbus ko'rsatish?

Bolaning ijobiy sifatlarini mansublashtiradi?

Hissiy bog'langanlik darajasi qanday belgilar bilan aniqlanadi?

Bir yoshdan besh yoshgacha

O'z atrof muhitini kuzatadi?

Ota-onasidan ijobiy ta'sirlanadi?

Hamisha biror narsa bilan band?
O`zaro hamkorlik belgilarini namoyon qiladi?
Muloqot vaqtida insonlarga qaraydi?
Rohatlanish va og`riqqa ta`sirlanadi?
Yoshiga mos faoliyat bilan shug`ullanadi?
Nutqni to`g`ri ifodalaydi?
Ota-ona tomonidan qo`yilgan tartibga e`tibor qaratadi?
Me`yordagi qo`rquvni namoyish etadi?
Jismoniy aloqalarga ijobiy ta`sirlanadi?
Ajrashga bo`lgan munosabatni namoyish etadi?
Ota-onasining qaytganligini his etadi?
Empatiya belgilarini namoyon etadi?
Uyat va aybdorlik hissini namoyon etadi?
Ota-ona... Bolaning yoshiga mos tartib-intizomini qo`llaydi?
Bolaning tashabbusiga e`tibor qaratadi?
Bolada yoqimlilik hissini paydo etadi?
Yetarli darajada ovutishni amalga oshiradi?
Bolani ijobiy yo`nalgan va g`amxo`r oila a`zosi sifatida ko`radi va tushunadi?
Bolaning reblikasini tashkil etadi?
Bola bilan o`zaro faoliyatida va o`zaro muloqatda qoniqishni his etadi?
Bola tomonidan yoqimlilikni his etadi?
Bolaning yoshiga bo`lgan chegaralarini belgilaydi?
Bola qo`rqqanda uni qo`llab quvvatlaydi?

Ilk maktab yillari

Bola... O`ziga-o`zi yoqib ketayotgan o`zini tutadi?

O`z yutuqlaridan faxrlanishni namoyon etadi?

Ozgalar bilan boxam ko`radi?

Kattalar tomonidan belgilangan talablarni qabul qiladi?

O`ziga yoqqan yoki yoqmagan narsalarni namoyon etadi?

Yangi vazifalarni bajarib ko`rishga urinig ko`radi?

O`z xatosini tan oladi?

Keng doirada hissiyotlarni namoyon etadi?

Ko`rish aloqalarni o`rnatadi?

O`z qobiliyatiga bo`lgan ishonchini namoyish etadi?

Anglaganlikni, rivojlanganlikni namoyish etadi?

Yengil kuladi?

Kattalar bilan muloqatda o`zida xavotirlikni his etadi?

Ota-onalar bilan jismoniy kontakt ijobiy e`tibor?

Tengqurlari aka-uka va opa-singillariga ijobiy munosabatga ega?

Ota-ona...

Bolaning maktabdagi o`z qarashiga bo`lgan

qiziqishini namoyon etadi?

Salbiy his tuyg`ularga e`tibor qaratadi?

O`z tengqurlari bilan munosabatda bo`lish imkonini beradi?

Aka-uka va opa-singillari bilan muammolarni adolatli hal etadi?

Yoqimlilikni paydo bo`lishga tashabbus ko`rsatadi?

Yosh davriga xos tartib intizomni joriy etadi?

Bolaning yosh davriga mos vazifani yuklaydi?

Bola bilan birkalikda xursand bo`ladi?

Bolaga nima yoqadi, nima yoqmaydi biladi?

Bolaga uning xulqiga nimani maqullaydi yoki nimani maqullashi haqida to`liq tushuncha beradi?

Yaxshi xulqni yomon xulqni belgilaydi?

O`smirlik...

O`zining kuchi tomoni haqida biladimi?

O`zining kuchsiz tomoni haqida biladimi?

O`z zehnligidan qoniqadimi?

O`z tengqurlaridan ijobiy munosabatda?

Maktabda o`zlashtirishi yaxshi, anglaganlikni rivojlantirish belgilarini namoyon bo`lishi?

Qonun bilan bog`liq jiddiy muammolarga ega emasligi?

Ota-onasi qadrli ianson ekanligini his etadi?

Faoliyat bilan yetarli darajada shug`ullanadi?

Istiqbolni belgilash uchun maqsad qo`yish?

Ota-onasi bilan emotsional yaqinlik?

Zarur chegaralarni belgilaydi?

Ota-ona...

Nazoratni kuchaytiradi?

O`smirga ishonadi?

O`smirning do`stlarini qabul qiladi va ularga o`z e`tiborini qaratadi?

O`smir faoliyati bilan qiziqadi?

O`smirning maktabdagi faollarni o`zlashtirishi bilan qiziqadi?

O`smirning uydagi kundalik faoliyatini bajarish uchun samarali natijani kutadi?

Qiyin vaziyatlarda o`smirni himoya qiladi?

“Bu boladan naf bor” deb o`ylaydi?¹³

Hissiy bog`langanlikning yetishmasligi oqibati

1950-yillarda britaniyalik yozuvchi va bolalar shaxsi shakllanish muammosini o`rganish bo`yicha tatqiqotchi Jon Boubli hissiy bog`langanlikdan mahrum bolalar o`zgalar bilan muloqotga kirishishda qiyinchiliklarga duch kelgan ota-onalar bunday bolalarni vijdotsiz. Yengil manipulyatsiya qilish mumkin bo`ladigan yoki his tuyg`ularini samimiy ifodalay olmaydi deb hisoblaydilar. Ota-

¹³ A.Child's Journey Thruh Placement, V. Fahlbug.

onalar shunday deyishlari mumkin. “Biz u uchun nimalar qilmaylik hech qanday natija bo`lmayapdi”¹⁴.

Bunday bolalar munosabatning turli ko`rinishlariga qo`llab-quvvatlashni va amalga oshirishlari murakkab hisoblanadi. Ular o`zgalar uchun qayg`urishga erinmaydi. Ular mehr muhabbatga ham erishganliklari uchun uni o`zgalarga bera olmaydilar. Ular bolalarcha-egosentrik, impulsiv yashashni davom ettiradilar. Ularda qonun va qoidalarni bajarishga muammolar tug`iladi. Ularni qiziqtiradigan birinchi narsa - “bundan menga nima foyda?” ular shunchalik darajada boshqalarga ishonmaydiki, bunday bolalarning xulqi o`zgalar bilan masofani saqlashga qaratilgan. Ilk hissiy bog`langanlikni yetishmasligi natijasida xulq-atvorning quyidagi ko`rinishi mavjud.

Tortinchoqlik

Hissiy bog`langanlikda muammosini mavjud bo`lgan ko`pchilik bolalar o`zgalar bilan muloqotdan o`zlarini tortadilar. Bu chetlatishlik turli shakllarda ko`rinadi. Ba`zi bolalar so`zning jismoniy mazmunidan chetlatadi va o`zgalarga nisbatan o`z atrofida himoya maydonini paydo etadi. Tortinchoqlik yana bir ko`rinishi qo`rqishni namoyon bo`lishiga o`xshaydi. Ota-ona bolaga yaqinlashadi, u o`zini olib qochadi. Agar ota-ona bolani bag`riga bossa, u hayron bo`ladi. Kattalar boladan yuz o`girgandek qo`rqitishni xohlamaydi va bola qo`rquvni namoyish etganligi uchun kattalar bilan masofada bo`lganligini anglatadi. Oila a`zolari ko`pchilik holatlarda bola ularni yoqtirmayapti degan xulosaga keladi.

Surunkali xavotirlik

Bolalarga zarur vaqtida ota-onalar doimiy ravishda yonida ekanligiga ishonch hosil qilsalar, surunkali xavotirlikni his etmaydilar. Bola uchun ota-ona zarurligida ularni yo`qligi eng dahshatli vaziyat hisoblanadi. Bolani tayyorgarliksiz boshqa yerga olib kelganda yoki hayotida zudlik bilan o`zgarish sodir bo`lganda xavotirlik kuchliroq namoyon bo`ladi. Surunkali xavotirlilikni boshidan kechirayotgan bolalarda ota – onaga “yopishish” xolati kuzatiladi. O`z instinktini namoyon etadi. Bolaning bunday xulqi oila a`zolarining psixik toliqtiradi.

¹⁴ London, 1988. Vera Falberg.

Qarashlardagi salbiy bog'liqlik

Biz bilamizki, bola va ota-ona o'rtasidagi qarashlardagi bog'liqlik qanchalik ahamiyatga ega ekanligi, shuningdek ajablanarli emas, bu muammoga duch kelgan ko'pchilik bolalar boshqa insonlar bilan aloqada qiyinchilika duch keladi.

Ko'pchilik hayratlanadi, nima sababdan bu kimnidir ko'rishni xohlaydi. Qarashlardagi bog'liqlik yaxshi rivojlangan bolalar, atrofda sodir bo'layotgan voqealarga to'g'ri qarashdan qochib, yon tomondan nazorat etadilar. Bunday bolalarning ba'zilar qachonki ularda chaqiruv kelganda aloqaga kirishadilar, shuning uchun ba'zan ularning ota-onalari ularning qarashidagi surbetlikka o'rganib qolishadi.

Tajovuz xulq

Ba'zi bolalar tajovuz xulqi orqali kattalar e'tiborlarini o'zlariga qaratadilar. Agar bolaga har bir yaqinlashganda ursa, tepsa, yumdalana yoki tishlasa, kattalar ularni masofa saqlashni talab etadi. Agar bolada biror bir narsani talab etishda jahli chiqsa, ko'plab ota-onalarda talablarni (to'xtashi) bildirishni to'xtatish oson bo'ladi. Haddan ziyod faol xulq-atvor kattalar tomonidan masofada saqlashni talab etadi, doimiy harakatdagi bola yaiqin bo'lishi qiyin.

Baxssiz hissiy bog'langanlik

Sog'lom bola notanish inson bilan ham muloqotga kirisha olishi mumkin, suhbat kamdan-kam jinsiy yaqinlikka olib kelishi mumkin. Boshqa tomondan bola notanish kishi uning oldiga kelib "men seni yaxshi ko'raman" deb, borishi mumkin. Bunday bola tezlik bilan tizzasiga chiqib olib, uni quchoqlab o'pishni boshlaydi. Bunday xulq o'ziga rom etuvchi xarakterga ega. Agar bola o'zini ko'pchilik bilan yoki hamma kattalar bilan shunday tutsa va desa: "o'zgalar men uchun ahamiyatliroq" hissiy bog'liqlik tamoyilining mohiyati shundaki, bir qancha insonlar boshqalardan muhim, ajratib bo'lmaydigan bog'liq muammosining belgisini bildiradi. Har qanday insonlar bilan yaqin munosabatga kirishadigan bola bilan ota-onalar yaqinlikni his etishlari murakkabroq. Begona insonlar bilan ketib qolishi mumkin bo'lgan bolalarga qarash biroz qiyinroq.

Haddan ziyod kompetent bola

Bazi bir hissiy bog'langanlik munosabatdagi muammosi mavjud bo'lgan bolalar haddan tashqari mustaqillik haqidagi taasurotini uyg'otadi. Ota-onalar ular uchun umuman kerak emas.

Ilk yoshda ular mustaqil o'rnidan turish, cho'milish, kiyinish va eslatmasa ham o'z xonasida bo'lishni talab etadi. Ota-onalarga bunday bolalarga kerakligini his etish murakkab.

O'zini his etishning yetarli emasligi

Bolalikda qiyinchilikni boshidan kechirgan ba'zi bolalar atrofida nima bo'layotganini tushunadi, lekin shaxsiy tanasini his etmaydi. Ular ko'ngli ayniguncha yeyishi mumkin. Ular og'riqni yoki temperaturaga o'zgarishga ahamiyat bermaydi. Ular enurez bilan kasal bo'ladi. Ular hecha qachon o'z tanasining belgilariga va qulay holatga erishishga harakat qilmaydilar. Ilk bolalikdagi ehtiyojlariga ota-onalarning e'tibor qaratmaydiganligi natijani bunday xulqni rivojlanishiga sabab bo'ladi¹⁵.

Nazorat bilan bog'liq muammo

Biz bilamizki, bola va ota-ona o'rtasidagi qarashlardagi bog'liqlik qanchalik ahamiyatga ega ekanligini shuningdek ajablanarli emas, bu muammoga duch kelgan ko'pchilik bolalar boshqa insonlar bilan aloqada qiyinchilikka duch keladi. Ko'pchilik hayratlanadi. Hissiy bog'langanlik yetishmasligi boshidan kechirayotgan bolada o'zgalarda nisbatan ishonchsizlik, hokimiyat uchun kurash, bolalikda qiyinchilikni boshidan kechirgan bolalarning oilasini kuzatish, nazorat bilan bog'liq muammoga olib keladi. Bunday bolalar xulqning aniq chegaralangan me'yorni murakkablik bilan qabul qiladi. Shunday tasavvurlar hosil bo'ladi, bunday chegarani bosib o'tishga harakat qiladi. Ota-ona tomonidan aqlli tanbeh berish janjalga olib keladi.

Shunday tasavvur bo'ladiki, bunday bolalar o'z hayotlarini o'zlari nazorat qiladilar, haqiqatda ular o'z hayotlariga o'zlarini xo'jayin deb bilmaydilar. Nazorat

¹⁵ U.Karimova "Psixologiya". A.Qodiriy nomidagi nashryot. "Toshkent" 2002-yil.

bilan bog'liq bo'lgan savollar patronat ota-onalar bolalar orasidagi kelishmovchilikka olib keluvchi asosiy sabab bo'lishi mumkin.

“2 yoki 20” sindrom

Hissiy bog'langanlik muammosi bilan bog'liq bo'lgan bolalar ya'ni bazi holatlarda o'z yoshiga nisbatan kattaroq yoki boshqalarga nisbatan yetukroq ko'rinadi. Ularning yoshiga mos keladigan xulq ularni qoniqtirmaydigandek ko'rinadi. Bunday bolalar kattalar yoki o'smirlar uchun xarakterli mashg'ulotga yoki ish vazifasiga berilishi bilanoq harakat qiladilar. Ular o'z tengqurlari bilan o'ynayotganda liderlikka intiladilar. Ularni bostirishga qarshilik ko'rsatadi. Ba'zi munosabatlarda ular yigirma yoshdek o'zlarini tutadilar. Kimdir ularni xulqini chegarasa omadsizlikni boshidan kechirsa, ularda jahldorlik namoyon bo'ladi, xuddi ikki yoshli bolalardek.

Axloqiy rivojlanishdan orqada qolgan bola

Vijdon rivojlanishdan kechikkan bola yolg'on gapiradi va o'g'irlyaydi. Ular mutloqo ahamiyatsiz narsalardan yolg'on gapiradi. Ulardagi yolg'on gapirishni aniqlash murakkab. O'g'irlikni “maktabdan topilgan narsa” ko'rinishida qabul qilish mumkin. Uydan pul yoki buyumni olishi mumkin. Odatda ular o'g'irlikda qo'lga olmasalar ajablanmaydilar.

Bolaning rivojlanishdagi ehtiyojlarini baholash parametrlari

Sog'liq

O'z ichiga o'sish va rivojlanish jismoniy va aqliy axvolini oladi. Nasliy yoki turli xil boshqa tramoaga soluvchi omillarni ham inobatga olish zarur. Bola kasal bo'lib qolgan bo'lsa zarur tibbiy muolajalarni olishi, mos va to'laqonli ovqatlanish tartibi, jismoniy talablar, zaruriyatda va yosh davrlarida oladigan vaksinalar rivojlanishi mobaynida tibbiy ko'rikdan o'tib turishi, okulist va dentist ko'rigida bo'lib turishini baholashni o'z ichiga oladi. Yoshi kattaroq bo'lgan bolalarga sog'lig'iga ta'sir etuvchi omillar haqida suhabat uyshtirish orqali maslahatlar va zarur ma'lumotlarni berish, shuningdek jinsiy rivojlanish, jinsiy madaniyat va ma'lumot, turli xil zararali vositalardan foydalanishning zararlari haqida to'xtalib o'tish zarur.

Ma'lumot

Bolasining tug'ilganidan boshlab, aqliy rivojlanishi bilan bog'liq barcha sohalarni o'z ichiga oladi. Boshqa bolalar bilan o'ynash va muloqotga kirishish uchun zarur bo'lgan imkoniyatlarning mavjudligini ham inobatga oladi, bunda kitoblardan foydalana olish imkoniyati, boshqa yoshga xos bo'lgan egallanishi lozim bo'lgan ko'nikma va malakalarning egallanganligi, yutuq yoki erishilgan natijalar bilan bog'liq his-tuyg'ularni keltira olishi, shuningdek o'z tarkibiga kattalarning bolaning ta'limiy faoliyati, uning tarqqiyoti va erishgan yutuqlariga nisbatan qiziqishlarini ham oladi. Oilada shunday kishi bo'lish kerakki, toki u bolaning hozirgi rivojlanishi bosqichlardan kelib chiqqan holda, uning ta'lim olishi bilan bog'liq barcha ehtiyojlarning qondirilishiga e'tibor qarata olsun.

Hissiyotlarning rivojlanishi va xulqning rivojlanishi

His-tuyg'ular hamda xatti-xarakatlar orqali bolaning namoyon etadigan munosabati nazarda tutiladi. Dastlab, kattalarning yoki ota-onaning, yaqin insonlarning ishtirokidagi holati, keyin esa bola kata bo'lib borgan sari notanish kishilarning oldiga o'zini tuta olishi. O'z ichiga ilk bog'langanlikning tabiati va vazifalarni, temperamentining alohida tavsilotlarini, turli xil o'zgaruvchan sharoitlarga moslasha olish imkoniyatini etishga nisbatan javob reaksiyasi va o'zini nazorat qila olish darajasini oladi.

Individuallik

Bolada shakllanayotgan shaxsiy individuallikka xos bo'lgan va alohida bir butun hamda qadrli insonligini his qila olishini o'rganadi. U o'z ichiga quyidagilarni oladi: bolaning o'ziga va qobiliyatlariga nisbatan munosabatini, o'z obrazini qanday tasavvur qilishi va o'zini qanday baholashi, o'ziga nisbatan ijobiy bahoni mavjudligi. Bunga shuningdek, irqiy, diniy mansubligini, jinsi va seksualligi, yoshi, chegaralangan imkoniyatlarni ham kiritish mumkin. Oilaga mansublik hissi, oila, tengdoshlari guruhi va jamiyat tomonidan qabul qilinishi (madaniy mansublik ham) bilan bog'liq his tuyg'ular.

Oila va ijtimoiy o`zaro munosabatdir

Empatiyaning (hayrixonlik, hamdardlik) hamda boshqa insonning o`rniga qo`ya olish imkoniyatining rivojlanishi. Ota-onalar yoki ular o`rnini bosuvchi kishilar, aka-ukalar, opa-singillar, yaqin qarindoshlar, qo`ni qo`shnilar bilan muqim va hissiy iliq shaxslararo munosabatlarning yo`lga qo`yilganligi, tengdoshlar hamda bola uchun qadrli bo`lgan boshqa insonlar bilan do`stona munosabatlarni o`rnatishning ahamiyatini, shuningdek o`sha insonlarning bolaga nisbatan munosabatini ham inobatga olish.

Ijtimoiy o`zini namoyon qila olish

O`z ichiga tashqi ko`rinish, xul yoki kamchiliklar tashqi tomondan qanday qabul qilayotganligi inobatga olinadi hamda u haqidagi tasavvurlar qay tarzda hosil bo`layotganligiga ham e`tibor qaratiladi.

O`z ichiga kiyimining Yoshi, jinsi, dini, e`tiqodiga mosligi, ozodlik va shaxsiy gigiyena, kattalar yoki ota-onalar (bular o`rnini bosuvchi kishilar) maslahatiga e`tibor berish yoki bermaslik.

O`ziga xizmat ko`rsata olishi ko`nikmalari

Bunda bolaning o`sib borayotgan mustaqillikka monand ravishda amaliy, emotsional va muloqotchanlik ko`nikmalarni o`zlashtira olish qobiliyati va imkoniyatiga e`tibor qaratiladi. U o`z ichiga quyidagilarni oladi kiyinish, ovqatni yeya olish kabi amaliy ko`nikmalarni bajara olishi, o`zida ishonch hosil qilish imkoniyati, oiladan tashqarida, ya`ni ulardan alohida yashash davomida amaliy ko`nikmalardan foydalana olishga nisbatan ishonch, katta bolalar uchun esa oilasidan alohida o`z hayotini qurib yashay olish imkoniyati.

Vujudga kelishi mumkin bo`lgan ijtimoiy muammolarni hal qila olish imkoniyatga ham e`tibot qaratadi¹⁶.

Demak, bola tarbiyasi nihoyatda nozik masala bo`lib, uning hamma komponentlardan foydalanish talaqb etiladi.

¹⁶ U.Karimova "Psixologiya". A.Qodiriy nomidagi nashryot. "Toshkent" 2002-yil.

II. RESPUBLIKAMIZDA BOLALARNI IJTIMOIIY MUHOFAZA QILISHNING MILLIY MODELI.

2.1. «Sog'lom ona - sog'lom bola» Davlat dasturi va uni istiqbollari.

Vatanimiz kelajagi, xalqimizning ertangi kuni, jahon hamjamiyatidagi mamlakatimizning obro'-e'tibori, avvalambor sog'lom avlod, bugungi kun farzandlarining o'nib-o'sib, ulg'ayib, qanday inson bo'lib hayotga kirib borishiga bog'liqdir. Mamlakatimizda sog'lom va uyg'un kamol topgan avlodni tarbiyalash uchun zarur imkoniyatlar hamda shart-sharoitlarni yaratish, XXI asr-intelektual qadriyatlar ustuvorlik qilinadigan asr ekanligini e'tiborga olgan holda Vatanimiz yigit va qizlarini har tomonlama barkamol shaxslar etib shakllantirish borasidagi keng ko'lamli chora-tadbirlar kompleksini amalga oshirish maqsadida «Sog'lom ona – sog'lom bola» Davlat dasturi ishlab chiqildi. O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov ta'biri bilan aytganda, **“Oila sog'lom ekan – jamiyat mustahkam, jamiyat mustahkam ekan – mamlakat barqarordir”**¹⁷.

Davlatimiz rahbari Islom Karimov tashabbusi bilan 2014 yilning mamlakatimizda Sog'lom bola yili deb e'lon qilinishi jamoatchiligimiz tomonidan keng qo'llab-quvvatlandi. Shuni ishonch bilan aytish mumkinki, bu mustaqilligimizning ilk kunlaridan jismonan sog'lom va ma'nan yetuk barkamol avlodni tarbiyalash ustuvor vazifa etib belgilangan ijtimoiy yo'naltirilgan davlat siyosatining mantiqiy davomi bo'ldi. Ona va bola, Yoshlar, Barkamol avlod, Oila va boshqa nomlar bilan atalgan yillarda amalga oshirilgan ishlar xalqimizning ezgu orzusi bo'lgan sog'lom bola tarbiyalashdek olijanob maqsadga hamohangdir. Hech shubhasiz, har birimiz farzandlarimizni sog'lom va har tomonlama barkamol qilib tarbiyalash, ularning baxt-saodati, yorug' kelajagini ko'rishni niyat qilamiz.

O'tgan davrda keng miqyosli va teran mazmunli ulkan ishlar, mamlakatimiz va jamiyatimiz taraqqiyoti uchun g'oyat muhim ahamiyat kasb etuvchi vazifalarni bajarishga yo'naltirilgan qator umummilliy dasturlar, birinchi navbatda, “Sog'lom ona – sog'lom bola” dasturi amalga oshirildi. Farzandlarimiz va xalqimiz baxti

¹⁷ Islom Karimov. Юсак маънавият – енгилмас куч. – Т.: “Маънавият”, 2008 йил – 58-бет.

uchun, kelajagimiz uchun qilinayotgan bu ezgu ishlar izchillik bilan davom etib, tobora kengayib borayotgani, yuksak samaralar berayotgani quvonarlidir.

Sog'liqni saqlash tizimini tubdan isloh etish doirasida yuqori samaradorligi butun dunyoda e'tirof etilgan ona va bola sog'lig'ini muhofaza qilishning milliy modeli shakllantirildi. Ixtisoslashtirilgan tibbiyot markazlari, sog'liqni saqlash tizimining birlamchi bo'g'inlari, shu jumladan, qishloq vrachlik punktlari, oilaviy poliklinikalarning keng tarmog'i yaratilgani natijasida aholi, avvalambor qishloq joylardagi onalar va bolalarning malakali tibbiy xizmatdan foydalanish imkoniyatlari kengaydi.

So'nggi o'n yilda davolash-profilaktika muassasalarini modernizatsiya qilish va eng zamonaviy uskunalar bilan jihozlash uchun 750 million AQSH dollaridan ziyod mablag' yo'naltirildi. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda onalar o'limi 3,1 barobar, go'daklar o'limi 3,2 barobar kamaydi. "Ona va bola skriningi" dasturi amalga oshirilishi natijasida tug'ma nuqsonli bolalar tug'ilishi 2000 yildan buyon 1,8 marta kamaydi. Bugungi kunda mamlakatimiz bolalarining 92 foizi rivojlanish ko'rsatkichlari bo'yicha Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti standartlariga to'la mos keladi. "Save the children" xalqaro tashkiloti reytingiga ko'ra, O'zbekiston dunyodagi bolalar salomatligi to'g'risida eng ko'p g'amxo'rlik ko'rsatadigan o'nta mamlakat qatoridan joy oldi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturi va Maktab ta'limini rivojlantirish umummilliy davlat dasturining amalga oshirilishi samaralari mamlakatimizda barkamol avlodni tarbiyalashga qaratilayotgan ulkan e'tiborning yaqqol tasdig'idir. Ma'lumki, O'zbekistonda 12 yillik majburiy ta'lim joriy etilgan, uning sifati xalqaro talablarga javob beradi. 2004 yildan buyon umumta'lim maktablarini qurish, moddiy-texnik bazasini yaxshilash va jihozlash uchun jami 2,8 trillion so'mdan ortiq, bolalar musiqa va san'at maktablariga 2009 yildan buyon 488 milliard so'mdan ziyod mablag' yo'naltirildi.

Sport mamlakatimizda barkamol avlodni tarbiyalashning ajralmas tarkibiy qismiga aylangan. Uni bolalar va o'smirlar, ayniqsa, qizlar o'rtasida ommalashtirish, sog'lom turmush tarzini keng qaror toptirish bo'yicha noyob tizim

yaratildi. Nafaqat shaharlarda, balki eng olis tumanlarda ham zamonaviy sport komplekslari barpo etildi. 2003-2013 yillarda 1816 sport ob`ekti ishga tushirildi, bu bolalarni ommaviy tarzda sport bilan muntazam shug`ullanishga va ularning salomatligini mustahkamlashga ko`maklashmoqda. Bugungi kunda O`zbekistonda ikki millionga yaqin bola, shu jumladan, 842 ming qizlar 30 dan ortiq sport turi bilan muntazam shug`ullanmoqda.

Mamlakatimizda ma`naviyat va ma`rifatni yuksaltirishga, bolalarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalashga katta e`tibor qaratilmoqda.

Shu bilan bir qatorda hayotning o`zi oldimizga sog`lom avlodni tarbiyalashdek muhim sohada yangi vazifalarni qo`ymoqda. Masalan, profilaktika ishlari darajasi va tibbiy xizmatlar sifatini, ayniqsa, qishloq joylarda yanada oshirish bilan bog`liq masalalar hamon dolzarb bo`lib turibdi. Nikohdan o`tuvchilarni tibbiy ko`rikdan o`tkazish sifatini yanada yaxshilash, ko`rikni amalga oshiruvchi mutaxassislar mas`uliyatini kuchaytirish lozim. Maktabgacha ta`lim muassasalari faoliyatini takomillashtirish, oila institutini mustahkamlash ishlari ham muhim ahamiyatga ega.

Ayni paytda sog`liqni saqlash tizimiga bolalarning sog`lig`ini ta`minlashdek ulkan mas`uliyat yuklangan. Shu munosabat bilan joriy yilda sohaning moddiy-texnik bazasini yanada mustahkamlash, avvalambor, ona va bola sog`lig`ini muhofaza qilish bilan shug`ullanuvchi tibbiyot muassasalarini eng zamonaviy uskunalar bilan jihozlash, malakali kadrlar bilan ta`minlashga e`tibor yanada kuchaytiriladi.

Albatta, sog`lom bolani tarbiyalashda aholining tibbiy madaniyati ham muhim o`rin tutadi, bu masala hanuz dolzarbligicha qolmoqda.

“Sog`lom bola yili” Davlat dasturida ko`zda tutilgan chora-tadbirlar, avvalo shu muhim masalalarni hal qilishga qaratilgan.

Joriy yilda Davlat dasturini amalga oshirish jarayonida bu ishlarning barchasi yanada yuqori darajaga ko`tariladi. Dasturda avvalo ham jismoniy, ham ma`naviy jihatdan sog`lom, mustaqil fikrlay oladigan, yuksak intellektual salohiyatli, chuqur bilimli va zamonaviy dunyoqarashga ega, mamlakat taqdiri va

kelajagi uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga qodir barkamol avlodni shakllantirish, davlat va jamiyatning barcha kuch va imkoniyatlarini ana shu maqsadlarga safarbar etishga doir keng miqyosli chora-tadbirlarni amalga oshirish ko'zda tutilgan.

Dastur etti bo'lim va 125 banddan iborat bo'lib, unda bolalar tug'ilishi, ta'lim-tarbiyasi, oilada sog'lom muhitni, uning iqtisodiy va ma'naviy-ahloqiy asoslarini mustahkamlash, ijtimoiy soha rivojiga ajratilayotgan mablag'lar samaradorligini oshirish bilan bog'liq barcha masalalar aks etgan.

Birinchi navbatda, sog'lom va barkamol avlodni tarbiyalash uchun qulay tashkiliy-huquqiy sharoitlar yaratishga qaratilgan qonunchilik va me'yoriy-huquqiy bazani yanada takomillashtirish, yangi qoida va me'yorlarni ishlab chiqish bo'yicha chora-tadbirlar belgilangan.

Sakkizta qonun loyihasini ishlab chiqish rejalashtirilgan. "Bolalarni jismoniy va ma'naviy rivojiga zararli ta'sir ko'rsatuvchi axborotdan himoya qilish to'g'risida", "Aholining sanitariya-epidemiologik barqarorligi to'g'risida", "O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuniga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida", yangi tahrirdagi "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida", "O'zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosati asoslari to'g'risida"gi va boshqa qonunlar shular jumlasidandir.

"Bolalarni jismoniy va ma'naviy rivojiga zararli ta'sir ko'rsatuvchi axborotdan himoya qilish to'g'risida"gi qonunda bolalarni ularning ongini buzuvchi, ruhiy jarohat etkazuvchi axborot ta'siridan himoya qilish, ommaviy axborot vositalarida shafqatsizlik va zo'ravonlik targ'ibotiga yo'l qo'ymaslikning ta'sirchan tashkiliy-huquqiy mexanizmlari ko'zda tutiladi.

"Sog'lom bola yili" Davlat dasturida oilada mehr-oqibat va o'zaro hurmat muhiti, yuksak ahloqiy va ma'naviy qadriyatlarni barqaror qilish, yosh oilalarni moddiy qo'llab-quvvatlash, onalik va bolalikni muhofaza qilish, ona va bola salomatligini mustahkamlash, xotin-qizlar o'z iqtidorini ro'yobga chiqarishi uchun zarur sharoitlar yaratish, ularning kundalik ro'zg'or yumushlarini engillashtirish kabi birinchi darajali vazifalar belgilangan.

Xotin-qizlar, bolalar va o'smirlarning sifatli tibbiy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini yanada kengaytirish maqsadida har oyda sog'lomlashtirish haftaliklari tashkil etiladi, shuningdek, mamlakatimiz etakchi tibbiyot muassasalari mutaxassislari ishtirokida olis tumanlarda yashovchi 145 ming nafar aholi chuqurlashtirilgan tibbiy ko'rikdan o'tkaziladi.

Yangi oilaviy poliklinikalar, qishloq vrachlik punktlari, sanatoriya-kurort ob'ektlari barpo etish, mavjudlarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash ishlari davom ettiriladi.

Mamlakatimizda 130 madaniyat va dam olish markazlarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, o'n beshta yangi madaniyat va istirohat bog'larini barpo etish, mavjud yigirma to'qqiztasini rekonstruktsiya qilish va ta'mirlash rejalashtirilgan.

Maishiy texnika ishlab chiqarish va uni xarid qilish uchun iste'mol kreditlari ajratishni kengaytirish hisobiga xotin-qizlarning maishiy sharoitlarini yaxshilash va ro'zg'or yumushlarini engillashtirishga katta ahamiyat berilmoqda. 194 tumandagi olis qishloqlarda go'zallik saloni, tikuvchilik, ta'mirlash ustaxonalari va boshqa xizmat ko'rsatish korxonalaridan iborat namunaviy maishiy xizmat majmualari ochiladi.

Qishloq oilalarini zamonaviy uy-joy bilan ta'minlash, ularning turmush darajasi va sifatini yuksaltirish borasidagi ishlar yangi bosqichga ko'tariladi. 2014 yilda namunaviy loyihalar asosida 11 ming yakka tartibdagi uylar quriladi. Ikki ming yosh oilaga uy-joy qurish va mamlakatimizda ishlab chiqarilgan uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar xarid qilish uchun foizsiz ssudalar beriladi. Tumanlar markazlari va qishloqlarda suv ta'minoti va kanalizatsiya tizimlarini yaxshilashga doir qator yangi loyihalar amalga oshiriladi.

Joriy yilda sog'lom farzandlar tug'ilishi va ularning salomatligini mustahkamlash uchun shart-sharoitlarni yanada yaxshilashga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshiriladi. MDH mamlakatlarida o'xshashi bo'lmagan zamonaviy ko'p tarmoqli bolalar markazini (IV darajali) qurish va uni yuqori texnologik tibbiyot uskunalari bilan jihozlash ko'zda tutilgan. Respublika ixtisoslashgan

pediatriya ilmiy-amaliy markazining qator bo'linmalari, ToshPTI klinikalari, 13 viloyat ko'p tarmoqli bolalar tibbiy markazlari, 62 tuman tibbiyot birlashmalari va boshqa tibbiy va tibbiy-ijtimoiy muassasalar quriladi hamda tubdan ta'mirlanadi. Ularning barchasi zamonaviy diagnostika va davolash uskunolari bilan jihozlanadi, bu bolalarga jahon standartlari darajasida ixtisoslashtirilgan yuqori texnologik tibbiy yordam ko'rsatish imkonini beradi.

Aholining sanitariya-epidemiologik barqarorligini ta'minlashning eng samarali vositalaridan biri yuqumli kasalliklar profilaktikasidir. Shu maqsadda turli infeksiyalarga qarshi yangi vaktsinalarning bosqichma- bosqich joriy qilinishini hisobga olib, bolalarni emlash dasturini takomillashtirish zarur. Milliy emlash taqvimini asosida kontingentning kamida 97 foizini qamrab olgan profilaktik vaktsinatsiya qilish ko'lamini kengaytiriladi.

Yil davomida maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyalanuvchilari va o'quvchilarning 6,6 millionga yaqini chuqurlashtirilgan tibbiy ko'rikdan o'tkaziladi, tarkibida yod moddasi bo'lgan dori-darmonlar vositasida sog'lomlashtiriladi. Qishloqlarda yashaydigan onalarning reproduktiv salomatligini mustahkamlash maqsadida 400 ming nafar homilador ayol maxsus polivitaminlar bilan bepul ta'minlanadi.

“Sog'lom bola yili” Davlat dasturida maktabgacha ta'lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini bosqichma-bosqich mustahkamlash, shu jumladan, ularni tubdan ta'mirlash va jihozlash, yangilarini qurishga yo'naltirilgan aniq vazifalar belgilangan. Bolalarni maktabga tayyorlash bo'yicha mutlaqo yangi dasturlarning ishlab chiqilishi va joriy etilishi belgilangan bo'lib, ularda bolalarning aqliy, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlanishi ko'zda tutilgan.

“Barkamol avlod” bolalar markazlarini shakllantirish dasturining amalga oshirilishi jarayonida 66 shunday markazlar tubdan ta'mirlanadi va jihozlanadi. Bu bolalarni ijodga, shu jumladan, texnik ijodiy ishlarga yanada keng jalb qilishga ko'maklashadi.

Boshlang'ich sinflarda o'qitish sifatini yanada ko'tarish choralari belgilangan. Jumladan, 1-4 sinf o'quvchilari uchun o'quv dasturlari va

darsliklarning qayta ko'rib chiqilishi, shuningdek, o'qituvchilar uchun tegishli uslubiy qo'llanmalar ishlab chiqilishi nazarda tutilgan.

2014/2015 o'quv yilida 2,6 million o'quvchi 575 nomdagi 25 million nusxa darsliklar va o'quv-uslubiy qo'llanmalar bilan ta'minlanadi.

“Milliy umumta'lim elektron kutubxona” loyihasining amalga oshirilishi ham bolalarning intellektual rivojlanishiga ko'maklashadi. Loyihada turli bilim olishga oid va o'quv materiallarini elektron formatga o'tkazish markazi, mul'timedia axborot resurslari markazi, shuningdek, integratsiyalashgan axborot-kutubxona tarmog'i tashkil etilishi, O'zbekistondagi barcha axborot-kutubxona muassasalarining 2020 yilgacha ushbu tarmoqqa ulanishi mo'ljallangan.

Mamlakatimizda ota-ona mehridan mahrum va imkoniyati cheklangan bolalarga alohida g'amxo'rlik ko'rsatib kelinmoqda. 2015-2017 yillarda Mehribonlik uylari, ixtisoslashtirilgan maktab-internatlar va maktabgacha tarbiya muassasalarining moddiy-texnik bazasini bosqichma-bosqich mustahkamlash, rivojlangan davlatlarning ilg'or tajribasini hisobga olgan holda o'quv-tarbiya jarayonini tubdan takomillashtirish choralari ko'riladi.

2014 yil rejalashtirilgan qator qiziqarli tadbirlar o'quvchilarning aqliy, ijodiy va sportga oid layoqatlarini rivojlantirishga qaratilgan. Namangan viloyatida o'tadigan “Barkamol avlod” sport o'yinlari, bolalar ijodiyoti respublika festivallari, “Ona yurt navolari” xalq cholg'u asboblari xalqaro tanlovi, “Eng yosh ixtirochi” tanlovi va boshqa tadbirlar shular jumlasidandir.

Davlat dasturida 60,1 mingta o'quv o'ringa mo'ljallangan 380 umumta'lim maktablarini rekonstruktsiya qilish va ta'mirlash, ularni komp'yuter texnikasi, o'quv-laboratoriya jihozlari va boshqa uskunalari bilan ta'minlash belgilangan. Bundan tashqari, 161 kasb-hunar kolleji va akademik litsey, 48 bolalar musiqa va san'at maktabi, 110 bolalar sport ob'ektlarini qurish, rekonstruktsiya qilish va tubdan ta'mirlash rejalashtirilgan.

Mamlakatimizda bolalarning chet tillarni o'rganishiga katta e'tibor qaratilmoqda. Shu maqsadda maktablardagi chet tillari xonalarini zamonaviy axborot-kommunikatsiya va texnika vositalari bilan jihozlash ko'zda tutilgan.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini qo'llab-quvvatlash bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish davom ettiriladi. Jumladan, 586,9 ming nafar birinchi sinf o'quvchilariga o'quv jihozlari to'plamlari va 6,5 million nusxadagi darsliklar, umumta'lim maktablarining 500 mingdan ortiq 2-sinf o'quvchilariga chet tillar bo'yicha mul'timediali ilovali darsliklar bepul beriladi.

Yozgi ta'til davrida bolalarning hordiq chiqarishi va bo'sh vaqtlarini mazmunli o'tkazishini ta'minlash maqsadida sog'lomlashtirish oromgohlariga 280 ming nafar o'g'il-qiz imtiyozli, 35,7 ming nafari bepul yo'llanmalar bilan ta'minlanadi.

Toshkent va Termizdagi hayvonot bog'larining, Toshkentdagi botanika bog'ining rekonstruktsiya qilinishi, Samarqand va Farg'onada Toshkent hayvonot bog'i filiallarining ochilishi, Zarafshon shahrida akvapark qurilishi, shuningdek, Respublika qo'g'irchoq teatri va «Tomosha» bolalar musiqali teatr studiyasining kapital ta'mirdan chiqarilishi mo'ljallangan.

Xalqimizga xos bag'rikenglik, muhtojlarga ko'mak berish kabi fazilatlarni aks ettiruvchi ko'plab tadbirlarni o'tkazish rejalashtirilgan. Davlat byudjeti mablag'lari hisobidan kam ta'minlangan oilalar farzandlariga 516,9 ming to'plamdagi qishki kiyim va 3,1 million nusxada darslik, o'quv qurollari bepul beriladi. Mehribonlik uylari tarbiyalanuvchilari va kam ta'minlangan oilalar farzandlarini xalqimizning boy tarixiy va madaniy merosi bilan tanishtirish maqsadida Samarqand, Buxoro, Xiva va Toshkent shaharlariga bepul sayohatlar, shuningdek, muzeylar, hayvonot va botanika bog'lariga ekskursiyalar tashkil etiladi.

2014 yil noyabr oyida Toshkentda «Bola uchun ijtimoiy sheriklik: milliy va xorijiy ilg'or tajriba» mavzusida xalqaro forum o'tkaziladi.

Mamlakatimiz uchun dolzarb ushbu vazifalarni oilalar, maktablar, sog'liqni saqlash tizimi, davlat va jamoat tashkilotlari, nodavlat notijorat tashkilotlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlarining o'zaro hamkorligida amalga oshirish mumkin.

Davlat dasturida sog'lom bolani tarbiyalashda, oilalarga, birinchi navbatda, yosh oilalarga o'z vaqtida va manzilli moddiy hamda ma'naviy ko'mak berishda mahalla institutining huquq va imkoniyatlarini kengaytirishga, rolini oshirishga alohida e'tibor qaratilgan.

“Sog'lom bola yili” Davlat dasturida belgilangan ezgu ishlarning ro'yxatini yana uzoq davom ettirish mumkin.

Prezidentimiz Islom Karimov ta'kidlaganidek, biz tayanchimiz va suyanchimiz, g'ururimiz va iftixorimiz bo'lmish bolalarimizga, farzandlarimizga ishonch bilan, hurmat-e'tibor bilan qarashni kelajagimizga bo'lgan ishonch, millatimizga, xalqimizga bo'lgan hurmat-ehtirom ifodasi, deb bilamiz.

“Sog'lom bola yili” Davlat dasturi buning yana bir yorqin tasdig'idir. Davlat dasturi doirasida amalga oshiriladigan tadbirlarga 4 509,2 milliard so'm va 302,9 million dollar miqdorida mablag' yo'naltiriladi. Mazkur dasturning bajarilishi mamlakatimiz uchun asosiy maqsadi inson huquq va manfaatlarini ta'minlashga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar yo'lida navbatdagi muhim qadam bo'ladi.

Yurtimiz kelajagi, mustaqil davlatimiz taraqqiyoti bugungi ishlarimizning har tomonlama etuk kamoloti bilan belgilanadi. “Sog'lom bola yili” Davlat dasturi sog'lom jamiyat qurishimizda ustuvor vazifalarni belgilab beradi.

Yurtboshimiz joriy yilga nom berish asnosida: “Ma'lumki mamlakatimizda bo'lg'usi kelin-kuyovlarning nikohdan o'tkazish tartibi joriy qilingan bo'lib, bundan ko'zlangan asosiy maqsad sog'lom oila qurish, sog'lom bolani dunyoga keltirish bilan bog'liq”, deya alohida ta'kidlaganlar.

Darhaqiqat, nikohlanuvchi shaxslarning tibbiy ko'rikdan o'tkazilishi sog'lom onadan sog'lom bola tug'ilib, oilaning mustahkamlanishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Oila kodeksining 17-moddasida nikohlanuvchi yoshlarni tibbiy ko'rikdan o'tish majburiyati belgilangan. Bir qarashda oddiy holdek tuyulgan mazkur norma talabi aslida kelgusida shu nikohdan vujudga keladigan bolaning salomatligiga qo'yilgan tamal toshidir. Sog'lom avlod tarbiyasi, ona va bola salomatligi

istiqlolimizning dastlabki yillaridan boshlab davlat va jamiyat oldida turgan har birimizga daxldor eng muhim vazifalardan biridir.

Oila kodeksining 15-moddasiga ko'ra nikoh yoshi yigitlar uchun 18 yosh, qizlar uchun 17 yosh qilib belgilangan. Bu shu yoshda oila qursin degani emas, aksincha, nikoh qurishga ruxsat etilgan dastlabki yosh deb tushunish maqsadga muvofiq bo'ladi, nazarimda. Ushbu talabning maqsadi nikohdan vujudga keladigan bolaning salomatligiga qaratilgan. Shu sababli nikoh yoshi to'g'risidagi milliy qonunchiligimizni buzganlik uchun javobgarlik belgilab qo'yilgan.

Jumladan, nikoh yoshiga etmagan shaxs bilan haqiqatda nikoh munosabatlariga kirishish, ota-ona yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxslar tomonidan nikoh yoshiga etmagan shaxsni erga berish yoxud uylantirish, nikoh yoshiga etmagan shaxs bilan nikoh tuzishga doir diniy marosimni amalga oshirish ma'muriy javobgarlikka sabab bo'ladi. Agar bu holat yil davomida takrorlansa, yuqoridagi shaxslar jinoiy javobgarlikka tortiladi.

O'zbek xalqida bir naql bor: "Bir bolaga etti mahalla ota-ona". Bundan kelib chiqadiki, bola tarbiyasida barcha birdek mas'ul. Bolaning voyaga sog'lom va komil inson bo'lib etishishida katta zanjir oila, maktab va mahalla va tibbiyot xodimlarining o'rnini katta. Bu zanjir qanchalik mahkam bo'lsa, biz tarbiyalotgan farzandlar ham komil insonlar bo'lib etishadi. Zero, sog'lom bola sog'lom oila mevasidir.

Bu vazifalarga birinchi navbatda kelajakning bunyodkorlari yosh avlodning bilim olishiga yuqori malakali kadrlar bo'lib, o'z yurti va xalqiga sidqidildan xizmat qilishga, ozod yurt saodati uchun halol mehnat qilishga o'rgatishni nazarda tutadi. Zero Prezidentimiz I.Karimov aytganlaridek **"Farzandlarimiz bizdan ko'ra, kuchli bilimli, dono, va albatta baxtli bo'lishlari kerak"**¹⁸ degan so'zlari fikrlarimizning asosi bo'lib xizmat qiladi.

Ertangi kun bugundan boshlanadi. Agar biz bugun tarbiya masalasiga e'tibor qaratmasak, kelajagimizga ishonch yo'qoladi. Yosh avlodni kamol toptirish, tarbiyalash eng avvalo ijtimoiy tuzilmalar orqali amalga oshiriladi. Ijtimoiy

¹⁸ I.A.Karimov "Barkamol avlod orzusi". "Toshkent" Sharq. 1997 yil. 17-bet.

tuzilmani oila, maktab, mahalla kabi ijtimoiy institutlar tashkil etadi. Barkamol avlod orzusi – eng buyuk orzu. O'zbekistonning kelajagi buyuk ekanligini qat'iy ishonch bilan yashayotgan xalqimizning orzusi bu. Prezidentimiz ta'kidlaganidek, nimaiki o'z oldimizga maqsad qilib qo'ymaylik, qanday buyuk ishlarni amalga oshirishga intilmaylik, barcha olijanob harakatlarimizning negizida, barcha ezgu niyatlarimizning zahirida farzandlarimizni ham jismonan, ham ma'naviy jihatdan sog'lom qilib o'stirish, ularning baxtu-saodati, farovon kelajagini ko'rishi, dunyoda hech kimdan kam bo'lmaydigan avlodni tarbiyalash orzusi mujassamdir.

«Xalqimizda qush inida ko'rganini qiladi» degan naql bor. Ajdodlarimizning minglab yillik hayot tajribalari samarasi sifatida yashab kelayotgan ushbu ibora barkamol avlod avvalo oilada ulg'ayishiga ishoradir.

Pedagoglarning xulosasiga ko'ra, insonning qanday shaxs bo'lib etishishi 15 foiz hollarda irsiyatga, 40 foiz hollarda muhitga, 45 foiz hollarda tarbiyaning ta'siriga bog'liq bo'lar ekan. Sotsiologdan esa bu borada asosan uch omil irsiyat, psixofiziologik holat hamda shaxs bilim darajasi muhim ahamiyat kasb etishini ta'kidlaydi.

Odamzot, garchand jismoniy jihatdan sog'lom bo'lsada, uning yetuk shaxs sifatida voyaga etishida muayyan ijtimoiy muhit, insonlar bilan muloqotda yashash juda muhim ekani allaqachon isbotlarga ega. Demak, shaxs jamiyat bag'rida shakllanadi.

Etnologiya va sotsiologiya fanlarida bolalarni har xil tarbiya usullari orqali jamiyatga qo'shish jarayoni «sotsializatsiya» deyiladi. Ya'ni, bola jamiyatga asta-sekin moslashib ijtimoiylashib boradi. Bu jarayon jamiyat va yon atrofdagi kishilarning muntazam ta'siri orqali amalga oshadi. Ayniqsa, bola hatti-harakatlarining oila, maktab, mahalla, do'stlar, jamoa tomonidan nazorat qilinishi uning hulq-atvorini boshqarishning eng muhim vositasidir.

Farzand dunyoga kelgach, shubhasizki, unga ilk tarbiya beruvchi muhit oiladir. Shu nuqtai nazardan, Prezident I.Karimovning quyidagi fikrlari muhim ahamiyatga ega: «Barkamol farzand sog'lom oilaviy muhitda voyaga yetadi. Bunga erishish uchun, birinchi navbatda, targ'ibot-tashviqot ishlarini

kuchaytirishimiz, avvalambor ota-onalarning ongini, ularning farzandlariga bo'lgan munosabatini o'zgartirishimiz kerak»¹⁹.

Inson hayotining ilk yillarida olgan tarbiyasi uning shaxs bo'lib shakllanishida poydevor bo'lib xizmat qiladi. Ruhshunoslarning fikricha, inson ongining 80% besh yoshga qadar shakllanib bo'lar ekan. Pedagoglar ham besh yoshga qadar bo'lgan tarbiya butun tarbiyaviy jarayonning 90% ni tashkil qiladi, deya qayd etadi. Har ikki soha mutaxassislarining yakdil e'tirofiga ko'ra, besh yoshdan so'ng qayta tarbiyalash jarayoni boshlanar ekan. Ulug' rus yozuvchisi Lev Tolstoy ham bolalikning dastlabki davri uning ongida hal qiluvchi bosqich ekanini ta'kidlab, «besh yoshli boladan mengacha bo'lgan masofa atiga bir qadam, chaqaloqdan besh yoshli bolagacha bo'lgan masofa esa aql bovar qilmas darajada uzoqdir» deb yozgan edi. Ilmiy xulosalarga ko'ra, 5-6 yashar bolalar aql va farosat va idrok bobida kattalardan qolishmaydi, ularda kattalardagi tajriba va bilim yetishmaydi, xolos.

Insonning dunyoga kelishi, yangi avlod paydo bo'lishi – avlodlar almashinuvi asosan oilada sodir bo'ladi. Farzand tug'ilib, kamolga etib, shaxs sifatida shakllangunga qadar lozim bo'lgan barcha ta'lim-tarbiya oila muhitida beriladi. Insonning ota-ona, qarindosh-urug'iga, qariyalarga, atrof-muhitga va tabiatga bo'lgan munosabatlari dastlab oilada shakllanadi. Shu bilan birga oila urf-odatlarini, qadriyatlarini avloddan-avlodga yetkazuvchi ijtimoiy tuzilma hisoblanadi.

Oila – jamiyatning birlamchi o'zagi, ijtimoiy-madaniy birlik. Jamiyat ana shu kichik, ammo favqulodda muhim o'zaklardan tashkil topadi. Lekin, u shunchaki kichik jamoa emas, balki insonlar ittifoqidir. Har bir oila shu ma'noda bir-biriga o'xshamaydigan o'ziga xos bir olamdir.

Oila mafkuraviy tarbiyaning eng muhim ijtimoiy omillaridan biridir. Chunki oila jamiyat negizi bo'lib, ko'p asrlik mustahkam ma'naviy tayanchlarga ega. Milliy mafkuramizga xos bo'lgan ilk tushunchalar, avvalo, oila muhitida singadi. Bu jarayon bobolar o'giti, ota ibrati, ona mehri orqali amalga oshadi.

¹⁹ I.A.Karimov "Barkamol avlod orzusi". "Toshkent" Sharq. 1997 yil. 27-bet.

Oiladagi sog'lom muhit – sog'lom, barkamol yosh avlodni, yetuk shaxsni tarbiyalash manbaidir.

Jamiyatimizning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, fuqarolarimizning bilimdonligi, aql-zakovati, ma'naviy-axloqiy jihatdan yuksakligiga bog'liqdir. Barcha go'zal insoniy fazilatlar oilada, oila muhitida shakllanadi. Shuning uchun ham, oilaning muhim vazifalaridan biri farzandlarni har tomonlama barkamol inson sifatida tarbiyalash bo'lib hisoblangan.

Zero, oilaning vazifasi qaysidir ma'noda ijtimoiy ehtiyojlar xarakteri bilan o'xshash. Shu bois bo'lsa kerakki, oila shaxsining ijtimoiylashuvi, uning jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy nufuziy jarayonlar bilan aloqasini ham bajaradi.

Oilaning tarbiyaviy funksiyaga ega ekanligi hech kimga sir emas. Oilada yoshlarda ijtimoiy milliy va umuminsoniy qadriyatlarni, axloqiy fazilatlarini, hayotiy mezon va normalarni, odob va estetik didni shakllantiruvchi muhim maskandir.

Muayyan holatlarda, oilalarda nosog'lom psixologik muhitning mavjudligi, oilaviy munosabatlardagi noxushliklar, oiladagi ajralishlar, ota-onalardan birining yo'qligi, oilaviy tarbiyada yo'l qo'yilayotgan nuqsonlar hamda oilaning tarbiyaviy ta'sirga ega emasligi bolalari va o'smirlar xulqida ba'zi bir nuqson va kamchiliklarning yuzaga kelishiga imkon bermoqda.

Oilada yetarlicha tarbiya ko'rmagan bolalar turmush qiyinchiliklarida qoqiladi. Turli xil nizoli vaziyatlarga duch keladi. Tarbiasizlik o'smirni yaxshi o'rtoqlaridan, davralardan ayiradi. Oqibatda o'smir uchun birdan bir yo'l afsus nosog'lom davraga qo'shilib ketish bo'lib qoladi. Qarabsizki, o'smirda deviant xulq-atvor shaklanadi va u jamiyatda bo'layotgan o'zgarishlarga, ijtimoiy munosabatlarda ham sog'lom munosabatda bo'lolmaydi.

Bugungi kunda globalizatsiya natijasida ravnaq topayotgan «oilaviy madaniyat» niqobi ostidagi turli xil xurujlardan biz faqatgina milliy muhitda kamol topgan «milliy shaxs» timsolida saqlanishimiz mumkin.

Amerikalik faylasuf J.G.Mid (1863-1931) har bir kishining ma'lum milliy muhitdagi xulq-atvorini tushunish va uning bolalikda olgan milliy tarbiyasi ta'siri

nihoatda katta ahamiyatga ekanligini qayd qiladi. Tarbiyaning milliy xususiyat kasb etishida bir avloddan ikkinchi avlodga o'tib keluvchi an'analar, marosim, udum, ishlab chiqarish va hayotiy malakalar, afsonalar, xulq-atvor tarzi, bolalar, o'smirlar, qariyalarga munosabatlarning o'ziga xosligi katta rol o'ynashini M.Mid alohida qayd etadi.

Bir millatga mansub kishilar uchun umumiy bo'lgan fazilatlarni o'zida mujassamlashtirgan namunaviy milliy shaxs siymosi mavjudligini birinchi bo'lib A.Kardiner qayd qiladi. U «Milliy shaxs»ning shakllanishida eng avvalo, oilaning milliy-tarbiyaviy ta'sirini, undan keyin ijtimoiy tarbiya omillarining etakchi rolini alohida qayd qiladi.

Yosh avlod tarbiyasida yana bir muhim ijtimoiy tuzilma bu – ta'lim-tarbiya tizimi ya'ni maktab, ta'lim muassasasi hisoblanadi.

Tarbiya inson faoliyatining istiqbol maqsadini belgilaydi. Shu sababli ham shaxs kamolotini belgilashda yetakchi rol o'ynaydi. Ta'lim jarayonidagi tarbiya ta'limni insonparvarlashtirishni ta'minlaydi. Uzluksiz ta'lim tizimida barkamol shaxsni ma'lum bir tizim asosida tarbiyalash har bir insonning jamiyatda o'z o'rnini topish jarayonini tezlashtiradi.

Maktabgacha ta'lim tizimi ham bola tarbiyasida muhim sanaladi. Bu sohada xususan Angliyada tarbiyachilik juda mas'uliyatli va nufuzli kasb hisoblanadi. Bir necha bosqichdan iborat tanlovdan o'tganlarga tarbiyachi sifatida ishga olinar ekan. Yaponlarda ham tarbiya jarayonida eng katta e'tibor bog'cha yoshidagi bolalarga qaratiladi. Bizda esa eski tuzum davridanoq bilimdon va malakali tarbiyachilar yetishmasligi sababli o'ta mas'uliyatli bu ish bilan ko'pincha boquvchi enagalar shug'ullanib keladi. Buyuk ma'rifatparvar bobomiz Abdulla Avloniy maktabni «butun xalq tarbiyasining bir bo'lagi» deb bejiz atamagan. Buyuk mutafakkir Jorj Danton ham: «Xalq uchun nondan so'ng muhimi maktabdir» deya ta'kidlaydilar.

Maktab sharoitida tarbiyaviy ishlar o'qituvchi-tarbiyachilar, sinf rahbarlari tomonidan amalga oshiriladi. O'rta tarbiyani jamiyatning maqsadi hamda vazifalariga muvofiq ravishda tashkil etadilar.

Prezidentimiz tashabbusi bilan «Ta`lim to`g`risida»gi Qonun va Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturi, maktab ta`limini rivojlantirish davlat umummilliy dasturi kabi o`ta muhim hujjatlarning qabul qilinishi bu soha rivoji uchun ulkan imkoniyatlar yaratmoqda. Bugungi kunda ta`lim sohasi mamlakatimizda butunlay yangicha mazmun-mohiyat kasb etib bormoqda. Shu bois keyingi vaqtda o`quvchilarda puxta bilim egallash, oliy ma`lumotli bo`lishga intilish ancha kuchaydi. Bu hol ota-onalar o`z farzandini namunali maktab va litseylarda o`qitish, xorij tillarini o`rganish, ular uchun qo`shimcha mashg`ulotlar belgilash va o`qituvchi yo`llash kabi zamonaviy ta`lim usullaridan foydalanilayotganida ham namoyon bo`lmoqda. Bu esa tarmoqda amalga oshirilayotgan tub islohotlar tufayli nafaqat ta`lim-tarbiya jarayoni, balki odamlarning ongi, tafakkuri ham tubdan o`zgarayotganidan dalolat beradi.

Ta`limning yangilanishi uning ijtimoiylashuvini talab etadi. Ta`limning ijtimoiylashuvi-ta`lim oluvchilarda estetik boy dunyoqarashni hosil qilish, ularda yuksak ma`naviyat, madaniyatdan va ijobiy fikrlashni shakllantirishdan iboratdir.

Pedagoglarning fikricha, 5-6 yoshdan 15-16 yoshga qadar ham bolani qayta tarbiyalash mumkin. Lekin bu ancha qiyin kechadigan jarayon hisoblanadi. Chunki ota-onalar, o`qituvchi va murabbiylar oldida boladagi yomon qiliqlar stereotip shakliga kirib bo`lgandan so`ng ularni o`zgartirishdek murakkab vazifa turadi. Demak, bolada salbiy xususiyatlar turg`un xarakter kasb etmasdan, uning shaxsini to`liq qamrab olmasdan turib, zarur choralarni ko`rish talab etiladi. Agar o`z davrida bolalarni ham jismonan, ham ma`naviy jihatdan sig`lom qilib tarbiyalay olsak, o`rta maxsus va oliy ta`lim bosqichida butun ko`p g`ayratini ularni qayta tarbiyalashga emas, mutaxxassisligi bo`yicha chuqur bo`yin egallashiga sarflagan bo`lardik.

Ma`lumki, shaxsni barkamol etib tarbiyalashda oila, ta`lim muassasasi bilan birga mahalla hamkorligi ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda oila, maktab, mahalla uchligi birlashgandagina haqiqiy tarbiya maqsadi amalga oshadi. Tarbiya ana shu uchlikni bog`lab turuvchi ko`prik hisoblanadi.

Mahalla tarbiya beshigi hisoblanadi. Har bir shaxs mahallada shakllanadi. Shunday ekan, yoshlarga e'tibor-kelajakka e'tibordir. Yoshlarimizni ko'z qorachig'iday asrash, ularni insonparvarlik, mehr saxovat ruhida tarbiyalash har birimizning burchimizdir. Yoshlarning ma'naviy-ruhiy jihatdan qayta qad rostlashining jo'shqin o'chog'i bo'lgan eng olijanob, ma'nodagi mahalla, qo'ni-qo'shnichilik, o'zaro yordamlashuvning ahamiyatini ko'proq qadrlash maqsadga muvofiqdir.

Donishmandlarning «Mahallang-ota-onang», «Bir bolaga yetti mahalla ota-onang» kabi naqlari bejiz emas albatta.

Bugun barchamiz bir haqiqatni teran anglab olishimiz lozim-yoshlarimizning tom ma'noda barkamol bo'lib ulg'ayishi, o'zidagi kuch-salohiyatini to'liq namoyon etishi ularga beradigan ta'lim, yaratadigan shart-sharoitimiz va jamiyatimizdagi sog'lom muhitga har jihatdan bog'liqdir.

II.2. Bolalarda tarbiya jarayonida estetik tasavvurlarni shakllantirish va shaxs rivojlanishida ta'sir ko'rsatuvchi omillar

Bolalarda estetik tasavvurlarning shakllanishi ular “arsenali”dagi faoliyat turiga ham bog'liq. Mustaqil fikrlash genezisining tahlili tasviriy faoliyatini mustaqil fikrlashda odamning keyinchalik insonning ichki ruhiyatiga tadrijiy-fiziologik jihatidan eng yaqin faoliyat ekanligini anglash oson. Fikrlab ko'raylik. Ulg'ayayotgan bola ongidagi dastlabki fikrlar avval tavirlar vositasida bayon etiladi.

Bu qalam, ruchka, flamasterda bajarilgan turli chiziqlar, bo'yoqlardagi turli surtmalar tarzidagi kichik lavhalar, fikrlar tasviridir. Faqatgina oddiy ko'z bilan maxsus yo'naltirilmagan nigoh esa bu fikrlarni “o'qiy olmaydi”. Chunki bu fikr “boshqa tilda bitilgan”. Bolalarning eshitgan ertaklari, ko'rgan multfilmlari o'z imkoniyatlari darajasida illyustratsiyalar ishlashi fikr bildirishning, anglashning bir shaklidir.

Bolalarda estetik tasavvurlarni shakllantirish mazmunini belgilashning didaktik asoslari, bu jarayonda ota-ona va farzand munosabatlarining o'rni tadqiq etiladi. Bu borada sharqona tarbiya uning yillar mobaynida islomiy axloq qoidalari asosida tarkib topib borgani tarixdan ma'lum. Qur'oni Karim oyatlari, Payg'ambar alayissalom hadislari, ulamo va hukamolarning hisoblari tarbiyamizning manbai bo'lib xizmat qiladi. Islomiy tarbiya musulmonlar hayotining barcha jabhalarini qamrab olgan.

Islomiy tarbiya bolani yetti jihatdan tarbiyalashni maslahat beradi. Bular sog'liq va badan tarbiyasi, axloqiy tarbiya, estetik tarbiya, aqliy tarbiya, vijdoniy-nafsoniy tarbiya, diniy-ruhiy tarbiyadir²⁰.

Rasullilloh (s.a.v): “Farzandlaringizni izzat-ikrom qilish bilan birga, tarbiyasini odobini ham yaxshilanglar!” – deganlar. Shu bilan birga, “Hech bir ota o'z farzandiga axloq-odobdan meros qoldirmaydi”, deb tarbiyada ota-onaning rolini belgilab o'tganlar.

²⁰ Abdulla Avloniy “Istiqlol fidoiylari “Sharq” Toshkent 1993-yil

Islomiy (sharqona) tarbiya barcha mo'min-musulmonlarni nihoyatda xush xulqli, shirin so'zli, oliy janob bo'lishga da'vat etadi.

Bir rivoyatda yaxshi tarbiya ko'rganing o'nta nishonasi sanab o'tiladi.

- 1.Xalq to'g'ri deb topgan narsaga noto'g'ri deb qaramaslik.
- 2.O'z nafsiga insof berishni so'rash.
- 3.Boshqalardan ayb qidirmaslik.
- 4.Birovda yomonlik sodir bo'lsa, uni yaxshilikka yo'yish.
- 5.Agar gunohkor uzr so'rasa uning uzrini qabul qilish.
- 6.Hojatmandlar hojatini chiqarish.
- 7. El g'omini yeyish.
- 8.O'z aybini tan olish.
- 9.El bilan ochiq yuzli bo'lish
- 10.Odamlar bilan shirin muomalada bo'lish.

Aqliy tarbiya - inson hamisha odamlar qurshovida yashaydi, ijtimoiy muhit sharoitida uning aqliy rivojlanishi, fikrlash qobiliyati amalga osha boradi. Bunda insonning normal jismoniy rivojlanishi uchun sharoitlar bo'lishi kerak.

Insonning aqliy rivojlanishi ijtimoiy muloqat va tarbiya ta'sirida intensive rivojlanib boradi. Agar tarbiyachi o'z vaqti va o'rnida rejali ravishda uning bilish faoliyatiga ta'sir ko'rsata borsagina aqliy rivojlanish muvaffaqiyatli kechadi. Demak, aqliy tarbiya deganda tarbiyachining o'quvchilar aqliy kuchini va tafakkurini rivojlantirish, unda aqliy mehnat madaniyatini tarkib toptirishga qaratilgan maqsad yo'lidagi faoliyati tushuniladi.

Aqliy tarbiya ijtimoiy tarbiya tizimining bir qismi bo'lib, uning mazmuni barcha fanlar bo'yicha bilimlar sistemasini bilib olishni va shu asosda yoshlarda ilmiy dunyoqarashni tarkib toptirish, tafakkur va nutq qobiliyatini o'stirishdan iboratdir.

Aqliy tarbiya barcha fanlardan umumiy ma'lumot berish orqali amalga oshiriladi. Bu jarayonda o'quvchilarga maktab dasturlari asosida bilim berilib ularga xotira, diqqat, fikrlash, tasavvur qilish kabi hislatlar taraqqiy ettirilgan.

Abu Nasr Farobiy inson aql – zakovati xususida fikr yuritib bunday deydi:

“Barcha masalan: muhokama va mulohazani tezda tushuna oladigan uning ma’nosini anglaydigan so’zlovchining maqsadi aytilgan fikrning chinligini payqay oladigan bo’lsin”²¹.

1. Xotirasi juda baquvvat bo’lsin, ko’rgan – eshitgan, sezgan narsalarining birontasini ham esdan chiqarmay, yodda saqlab qoladigan bo’lsin.

2. Zehni shu darajada tez va o’tkir bo’lsinki, biror narsaning alomatini sezishi bilan bu alomat nimani bildirishini tezda bilib olsin.

3. So’zlari aniq bo’lsin, fikrini va aytmoqchi bo’lgan mulohazalarini ravon va ravshan bayon etsin.

4. Bilim va o’qishda muhabbati bo’lsin, o’rganmoqchi bo’lgan bilimni charchashni sezmasdan osonlik bilan o’zlashtira olsin.

Aqliy tarbiya shaxsni har tomonlama kamol topishining asosini tashkil etadi. U mehnat unumdorligini oshiradi mehnatga ijodiy munosabatini tarkib topdiradi.

Axloqiy tarbiya – axloq-ijtimoiy ong sohalaridan biri hisoblanib, har bir kishining, jamiyat va oiladagi yurish - turishi tartib qoidalarning yig’indisi sifatida gavdalanadi.

Xulosa qilib aytganda, insonning tevarak – atrofidagi voqea va hodisalarga bo’lgan munosabatdan uning axloqi namoyon bo’ladi. Xalqimning axloqiy fazilatlarini qadim zamonlardan buyon boyitib kelgan.

Axloq – odobga oid fikrlar “Avesto” kitobida qadimgi bitiklarda, pandnomalarda va boshqa yozma manbalarda keltirilgan.

O’tmishdagi ulug’ allomalarning axloq haqidagi ko’plab fikr-mulohazalari bugungi kunda ham muhim tarbiyaviy ahamiyatini yo’qotgan emas.

Jumladan, qomusiy olim Abu Nasr Farobiy axloq fazilatlarini haqida gapirar ekan, uning xislatlari haqida quyidagi fikrlarni bildirdilar.

1. Bunday odamning barcha a’zolari shu darajada mukammal taraqqiy etgan bo’lishi kerakki, u bu a’zolari bilan bajarmoqchi bo’lgan barcha ishlarni osonlik bilan amalga oshira olsin...

²¹ Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shaxri. “Toshkent” Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashryoti. 1993 yil.

2. Ovqatlanishda, ichimlik iste'mol qilishda ochko'z bo'lmasin, tabiati qimor o'yinlarni o'ynashdan uzoq bo'lsin va ular keltiradigan "Xursandchilik" lardan jirkansin.

3. Haqiqat va haqiqat tarafdorlarini sevadigan bo'lsin, uning (ruhi) yolg'on va yolg'onchilardan nafrat bilan qaraydigan bo'lsin.

4. G'ururi va vijdonini qadrlaydigan bo'lsin, uning ruhi o'z tabiati bilan past ishlardan yuqori va oliyjanob ishlarga ishlatiladigan bo'lsin.

5. Dirham, dinor vas hi kabi turmush buyumlarga jirkanish bilan qarasin.

6. O'z tabiati bilan adolatni sevadigan va adolat uchun kurashuvchi, adolatsizlikka, jabr-zulum o'tkazuvchilarga nafrat bilan qaraydigan bo'lsin, adolatli bo'lsin.

7. Adolatli bo'lsin ammo qaysar bo'lmasin...

Bola shaxsning kamoloti uning umri davomida oshib boraveradi.

Bu fazilat insonning boshqalar bilan muomalasida, voqelikka jamiyatga bo'lgan munosabatida va uning xatti xarakatlarida fe'l – atvorida namoyon bo'ladi.

Axloqiy tarbiya, umuman olganda, tarbiyachilar tomonidan bolalarga axloqiy tasavvurlar tizimida shakllantirishni, axloqiy his – tuyg'ularni, voqea-hodisalarga to'g'ri munosabat bildirga olish kabilarni rivojlantirishni nazarda tutadi.

Insonnig axloqiy qiyofasi butun umri davomida shakllantirib boradi. Inson onadan mehnatsevar ham, badjah bilan ham tug'ilmaydi, bu va shunga o'xshash axloqiy sifatlar bolani o'rab olgan ijtimoiy muhitning, tarbiyaning ta'siri hisoblanadi.

"Tarbiya ikki negizda - axloq va aqllilikka tayanmog'i lozim. Birinchisi yaxshi fazilatni o'stirsa, ikkinchisi o'zgalar illatidan himoya qiladi. Demak, tarbiya ham axloqqa, ham insoniy munosabatlarga, asrlar osha xalq tajribasidan sinovdan o'tib o'zining umrboqiyligini isbotlagan qadriyatlariga, an'ana va urf-odatlariga bog'lansagina kuzatilgan natijaga olib keladi"²²

Jismoniy tarbiya. Jismoniy tarbiya inson kamolotiga ta'sir etadigan eng qadimiy tarbiya vositalaridan biri hisoblanadi. Umumta'lim maktablarga amalga

²² R.Yodgorov, N.G'aybullayev, R.Mamatqulova "Pedagogika". Toshkent -2000.

oshiriladigan jismoniy tarbiyaning asosiy vazifalari o'quvchilarning salomatligini mustahkamlash, ularni mehnatga, mustaqil mamlakatimizni himoya qilish va tayyorlashdan iboratdir.

Mehnat tarbiyasi. Mehnat tarbiyasi oldida turgan asosiy vazifa o'quvchilarga mehnat ta'limiga oid bilimlar berish, mehnat qurollari bilan muomala qilishda o'rgatib, hayotga ijtimoiy foydali mehnatga tayyorlashdir. Mehnat tarbiyasi tushunchasi umumiy bo'lib, bu tushuncha bir qancha xususiyatlarni o'z ichiga oladi.

Nafosat tarbiyasi. Nafosat tarbiyasi san'atdagi, tabiatdagi, qurshab olgan hayot voqeligidagi go'zallik vositalari asosida tarbiyalash, fahmlash, go'zallikka rioya qilishga odatlantirishdan iborat.

Nafosat tarbiya davomida bola hayotidagi go'zallikni tushunadi, go'zallikni muhofaza qilishga, o'zi ham go'zallik yaratishga intiladi.

Yuqorida keltirilgan tarbiya bosqichlari bola kamolotida juda muhimdir.

Uzoq asrlardan buyun tarbiya va bola tarbiyasi muammosi butun yer yuzida jumladan O'rta Osiyo va G'arbda keng tadbiiq qilinib, o'rganilib kelinmoqda.

Bolaning kamolotiga, ruhiyatiga, fe'l atfori shakllantirishga qanday omillar ta'sir etadi? Bola tarbiyasiga uning shakllanishiga biologik omil, ijtimoiy omil va tarbiya ta'sir etadi. Bu muammo pedagogikada azaldan munozaraga sabab bo'lib kelayotgan masala hisoblanadi.

Ko'p asrlik shu munozara zaminida bir-biriga qarama-qarshi ikki nuqtai – nazar vujudga keldi. Ulardan bir toifasi odam bolasining shaxs sifatida rivojlanishida tabiiy-biologik omillar, hal qiluvchi rol o'ynaydi deb biladilar. Ularning fikricha bola ona qorindalik vaqtida avlod ajdodlardan o'tgan tug'ma xususiyatlarigina rivojlanadi. Bu nuqtai nazar tarafdorlari tarbiyaning rolini cheklab qo'ydilar. Bu nuqtai nazar fanda biologik yo'nalish deb nomlanadi. Ularning vakillari Aristotel, Platonlarning fikricha, taqdir, tole kimning hayotidagi o'rnini mavqeini avvaldan belgilab bergan²³.

²³ U.Karimova "Psixologiya". A.Qodiriy nomidagi nashryot. "Toshkent" 2002-yil.

Bixeviorizm oqimiga amerikalik pedagog va psixilog E.Torandayk asos soldi. Uning fikricha, shaxsning barcha xususiyatlari, shu jumladan, ong va aqliy qobiliyati ham nasldan-naslga o'tadi. Bu bilan Torandayk tarbiyaning shaxs rivojlanishiga ta'sirini inkor etadi, uni shaxsning xususiyatlariga ta'sir etishdan ojiz deb biladi.

Xuddi shunday nuqtai nazarni yana bir amerikalik psixologik pedagog D.Dyui va A.Kombaslar yoqlab chiqadilar. Ular tarbiyaning shaxsga bo'ladigan faol ta'sirini inkor etib, xivojlanishini faqat miqdoriy o'zgarishdan iborat deb ko'rsatadilar. Odam qanday sifatlar bilan tug'ilgan bo'lsa, tarbiya jarayonida bilim olish, ko'nikma va malaka hosil qilishi natijasida xuddi ana shu sifat va xususiyatlar rivojlanib boradi, degan fikrni ilgari suradilar. Ammo psixologiya va pedagogika inson tarbiyasi, kamolotiga oid ilmiy ma'lumotlar odam bolasining shaxs sifatida rivojlanib, taraqqiy etib borishiga, kamolotga yetishiga imkon beradi. Uning shaxs bo'lib kamol yetishida nasl (biologik omil) ijtimoiy muhit hamda maqsadga muvofiq amalga oshiriladigan tarbiya alohida rol o'ynaydi. Bu ilmiy ma'lumotlar shaxsni tabiatning bir bo'lagi deb qarashga imkon yaratadi. Shunga ko'ra unga tabiiy kuch va imkoniyatlar bor, ular shaxsning rivojlanishi uchun ma'lum ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Bu insondagi layoqat kurtaklari bo'lib, uning rivojlanishi uchun tarbiya kerak, deb ta'kidlanadi.

O'rta Osiyo mutafakkirlaridan Farobiy, Abu Ali ibn Sinolar ham inson tarbiyasiga ta'sir etadigan omillar ahamiyatiga e'tibor berib kelganlar. Farobiy inson kamolotida ta'lim –tarbiyaning muhimligini ta'kidlab, “Munosib inson” bo'lishi uchun odamda ikki imkoniyat: ta'lim va tarbiya olish imkoniyati bor. Ta'lim olish orqali nazariy kamolotga erishiladi; tarbiya esa bilimlar bilan muloqotda axloqiy qadr - qiymatini va amaliy faoliyatni yaratishga olib boradigan yo'ldir...”²⁴ deydi.

Abu Ali ibn Sino estetik va axloqiy tarbiya masalalarini falsafiy- pedagogik asosda yoritib berishga harakat qilgan el, ayniqsa, oila tarbiyasida ota-onaning o'rniga alohida to'xtalib, “Bola tug'ilgach, avvalo, ota unga yaxshi nom qo'yishi,

²⁴ Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shaxri. “Toshkent” Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashryoti. 1993 yil.

so'ngra esa uni yaxshilab tarbiya qilishi kerak... Agar oilada tarbiyaning yaxshi usullaridan foydalanilsa, oila baxtli bo'ladi" degan fikrni ilgari suradi.

Shunday ekan, inson kamolotiga ta'sir etadigan omillarning birortasini ham inkor etmagan holda ularni alohida-alohida ko'rib chiqaylik.

Bola shaxsining rivojlanishiga irsiyat, muhit va tarbiya kabi omillar ta'sir etadi. Bola shaxsining rivojlanishiga naslning ta'siri deganda, ota-onalarga o'xshashlikni ifodalovchi biologik belgilarning takrorlanishini tushunmoq kerak. Ular bir bola ota-onasidan meros shaklida ba'zi biologik sifatlarga (tananing tuzilishi, sochining, ko'zining, terisining rangi, bo'yi basti va b.) ega bo'lgan holda dunyoga keladi. Bular jismoniy xususiyatlardir. Oliy asab faoliyatining xususiyatlari ham tug'ma o'tadi. Bu fiziologik xususiyat hisoblanadi.

Akademik I.P.Pavlov ta'limotiga ko'ra bola bir qator tug'ma xususiyat va instinklarga ega holda tug'iladi va bular shartsiz reflekslar guruhini tashkil etadi. Bular orasida oshqozon refleksi (so'lak ajratish), muhofaza refleksi (issiqdan qo'lni tortish, yorug'dan ko'zni qisish) kabilar alohida ahamiyat kasb etadi. Ammo bu xususiyatlar insonga ham, hayvonga ham taalluqlidir. Ayni vaqtda insonlarga xos bo'lgan xususiyatlar ham irsiyat yo'li bilan o'tadi. Masalan, tananing vertikal holdagi harakati, tafakkur va nutq rivojlanishi, mehnat qilish qobiliyati bular tug'ma imkoniyatlar bo'lib, ularning rivojlanishi uchun inson bolasi odamlar orasida yashab, ular bilan aloqa qilishi darkor. Bu ruhiy imkoniyatlarning chindan ham rivojlanmog'i ro'yobga chiqmog'i uchun bola faqat o'sibgina qolmay, balki shu o'sish jarayonida insonlar orasida yashamog'i, ulg'aymog'i va ijtimoiy hayotga ishtirok etmog'i kerak. Chunki inson biologik mavjudot sifatida emas, balki ijtimoiy mavjudot sifatida rivojlanadi va kamolga yetadi. Bola nutqni egallashi uchun nutq sharoitida mehnat qilishi uchun aqliy faoliyat sharoitida yashamog'i kerak. Ana o'shanda bolaning nimaga qanday sohaga layoqati borligi namoyon bo'ladi. Fiziologiya va psixologiya fanining ko'rsatilishicha, inson bolasi tayyor qobiliyat bilan emas, balki biror xil qobiliyatning ro'yobga chiqishi va rivojlanishiga ta'sir etadigan potensial imkoniyatlar ya'ni shaxs xususiyatini

ifodalaydigan layoqat o'z holicha rivojlana olmaydi, go'yo u "mudroq" holatda bo'lib, uning uyg'onishi-rivojlanishi uchun qulay muhit kerak.

Agar bola o'z qobiliyatiga mos sharoitda o'sib, zarur faoliyat bilan shug'ullansa, layoqat erta ko'rinib, rivojlanishi, aks holda yo'q bo'lib ketishi mumkin. Shuning uchun pedagogik layoqatning namoyon bo'lishi va qobiliyat sifatida rivojlanishi to'la-to'kis hayot sharoitida tarbiyaga bog'liq.

Tarbiyaning yana bir agenti maktab. Maktab ta'limi rasmiy jarayon. Chunki o'rganiladigan predmetlarning majmui maxsus qayd etib qo'yiladi. Biroq maktablar tarbiya agentlari sifatida biroz boshqacharoq yo'nalishda ham ta'sir o'tkazadilar.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola shaxsini har tomonlama kamol toptirish jismoniy, aqliy, axloqiy mehnat va estetik tarbiya majmuidan iboratdir.

Bu sohada O'rta Osiyo mutafakkirlarining ta'lim-tarbiya to'g'risidagi ilg'or fatklari biz uchun juda qimmatlidir.

Abu Nasr Farobiy o'zining "Baxtga erishish to'g'risida" nomli asarida ilmga ta'lim orqali, yaxshi fazilatga esa tarbiya orqali erishiladi deydi.

Abu Ali ibn Sino bolaning kelajagi haqida u tug'ilmasdan boshlab unga rostgo'ylik, javobgarlik, mehribonlik kabi fazilatlarni, yaxshilik, insoniylik hissini singdirish zarurligini aytadi.

Qayerda, qaysi jamiyatda, qaysi davrda yaxshi xulq qaror topsa, o'sha jamiyatdagi kishilarning hayoti farovon, turmushi tinch odamlari piri badavlat bo'ladi.

Shuning uchun mamlakatimiz mustaqillikka erishgan va o'z istiqlolini tiklayotgan bir vaqtda jamiyatdagi siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy vazifalarni muvaffaqiyatli hal etish ko'p jihatdan biz yashab turgan jamiyatning axloq dajasiga bog'liq. Bundan kelib chiqib dono xalqimizning mutafakkirlarimizning durdona fikrlariga rioya qilib, yoshlarimizga bolalikdan boshlab ajdodlarimiz tomonidan qo'llab kelingan eng xalqchil odob namunalarini o'rganib borishimiz zarur²⁵.

²⁵ M.Husaniy tarjimai. "Odob bo'stoni va axloq gulistoni". "Toshkent" Fan- 1994 yil.

Bundan besh yuz ellik yil avval yashab ijod qilgan buyuk o'zbek shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiy bolani mehri anbar yuzni yoritadigan va a'loga baxt – quvonch keltiradigan nur” – deb hisoblagan edi. Navoiy bolalar oilada va maktabda intizomli bo'lishlari va o'zlarining odobli ekanliklarini ham ta'kidlab o'tgan edi.

Navoiy tarbiya usuli sifatida namuna ko'rsatishga alohida e'tibor bersa va kishilarni ayniqsa yoshlarni yaxshi kishilardan namuna olishiga, ulardan ibrat olishga, ukarni davrasida bo'lishga, ular bilan tez-tez suhbatlashishga chaqirar edi.

U bola tarbiyasida ota-onalarning ibрати to'g'risida shunday yozadi.

Farzand ato qillug'un chu odat qilg'ay.

Ne odat ila kasbi saodat qilg'ay.

Har kimki atag'a ko'p rivboyat qilg'ay

O'g'lidan anga bu ish siyosat qilg'ay.

Bu allomalarning fikriga tayangan holda bolalarimiz tarbiyasiya u tug'ilganidan boshlab e'tibor berishimiz lozim. Bu esa hozirgi kunda olib borilayotgan islohatlar bilan bog'liqdir. Ayniqsa ta'lim sohasidagi islohatlar yoshlarimizning kamol topishiga asos bo'lmoqda.

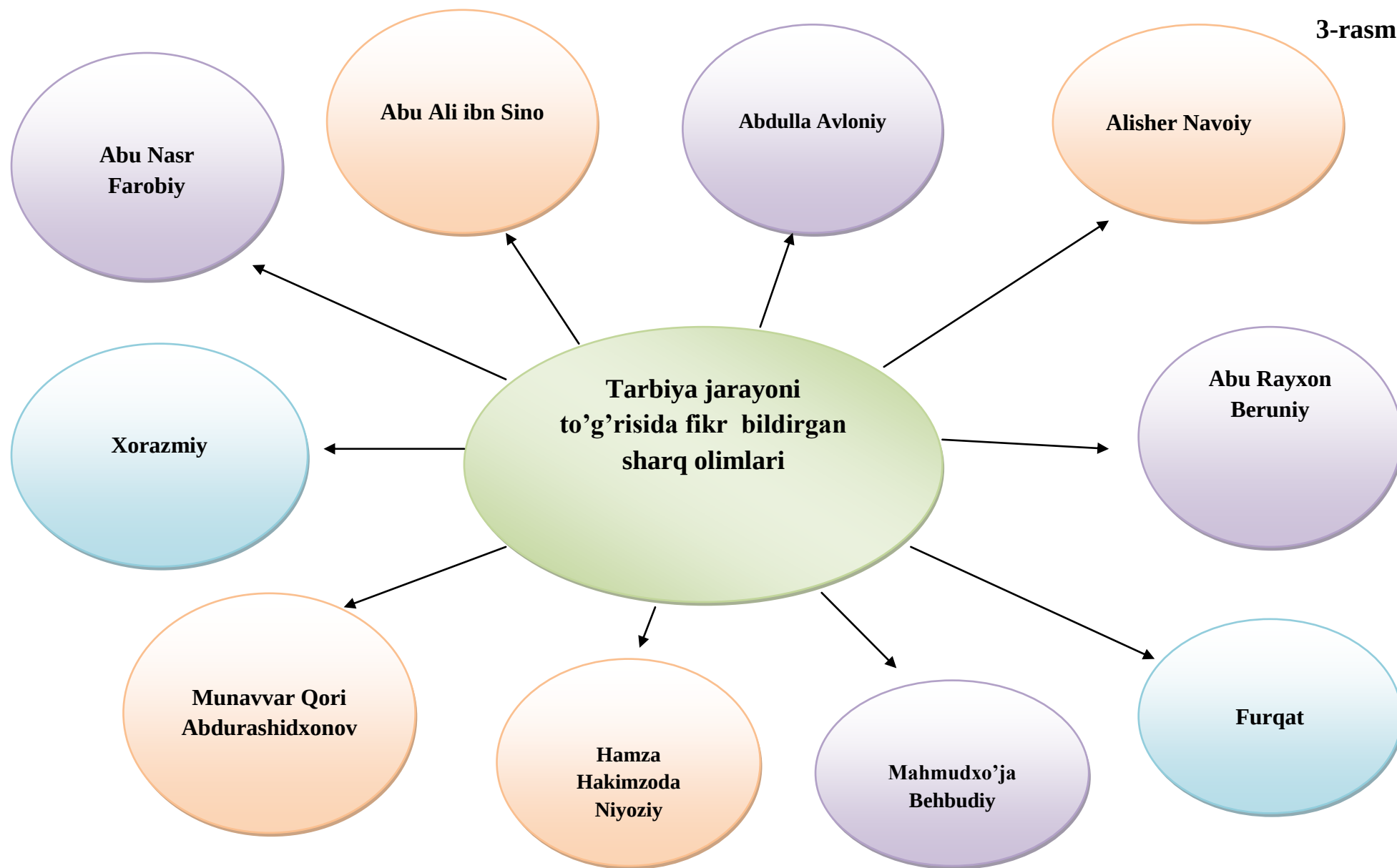
1997 –yil 29- avgustda “Ta'lim to'g'risidagi qonun”ning qabul qilinishi ta'lim jarayonini o'zgartirib yubordi.

Bu dasturlarni hayotga tatbiq qilish 3 bosqich asosida amalga oshiriladi.

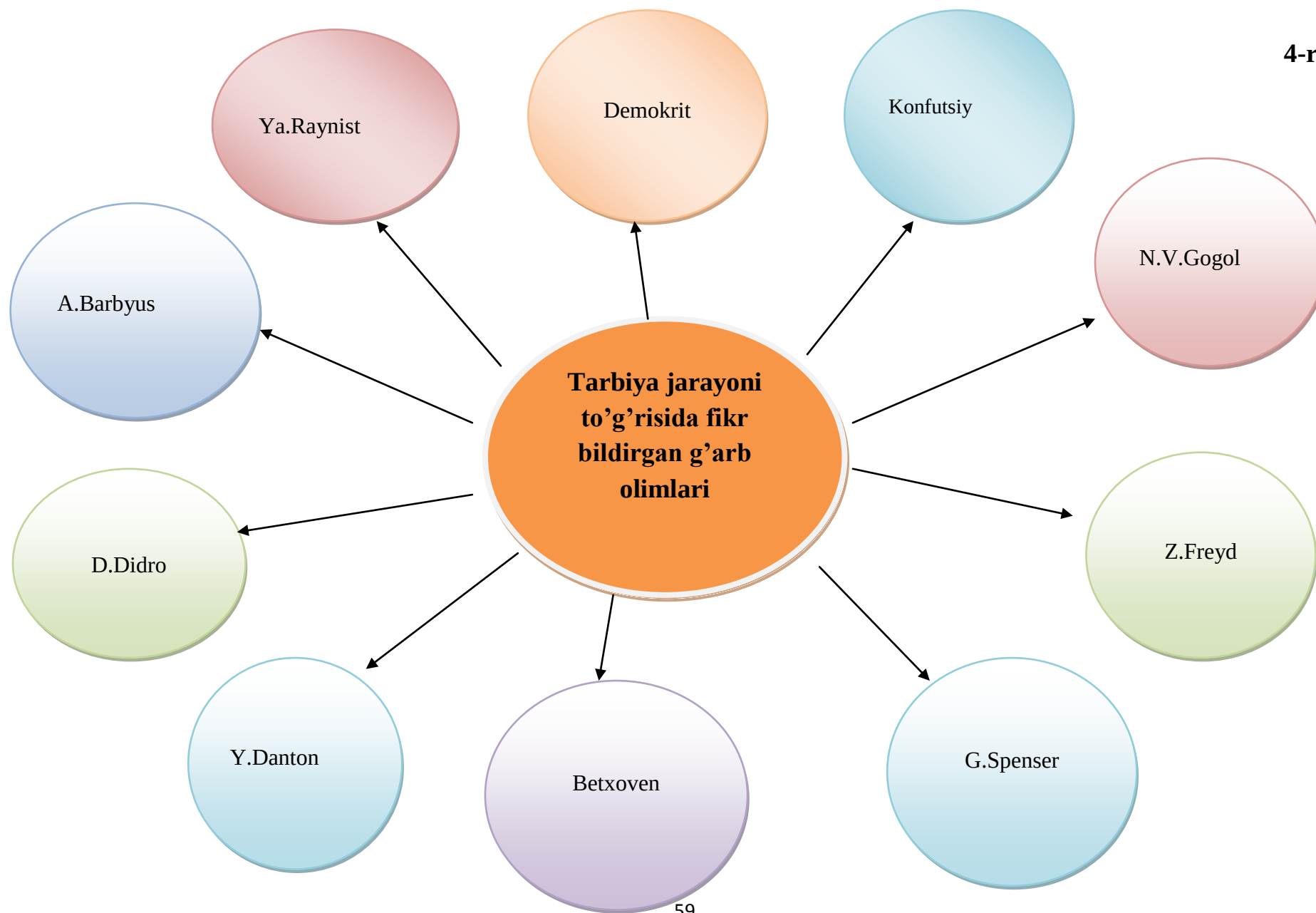
1-o'tish davri bo'lib, u 1997-2001 yillarda ya'ni 4 yil davomida joriy etiladi.

2- o'tish davri 2001-2005 yillarni o'z ichiga oladi. Bunda milliy dasturni keng miqyosda to'liq amalga oshirishda erishish darboz.

3- o'tish davri 2005 va keying yillarda mo'ljallangan bo'lib, unda to'plagan tajribalarni tahlil etish.

4-rasm

Mana shunda o'xshash islohatlar yoshlarning ijtimoiylashuv jarayonini O'zbekistonda samarali ravishda olib borilayotganligidan dalolat beradi.

Mazkur qonunlar ijrosi bo'yicha joylarda ham juda keng qamrovli ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan maktablarda qilinayotgan ishlar bularga yaqqol misol bo'la oladi¹.

¹ Y.Hasanboyev ,N Saribayeva, G.Niyozov "Pedagogika" O'quv qo'llanma. Toshkent "Fan" 2006-yil.

XULOSA

“Tarbiya” nihoyatda mashaqqatli ish. Mana endi hammasi joyida bo`ladi deb o`ylaysan! Qarasang, ishlar boshqacha: hammasi endi boshlanayotgan bo`ladi” - degan edi buyuk rus shoiri Lermontov. Darhaqiqat tarbiya jarayoni bolani ona qornidan boshlanadi.

Tarbiya jaroyoni chaqaloqligidan tortib katta yoshdagi odamgacha odamlar bilan muloqatga kirishish orqali o`zini anglaydigan, o`zi tug`ilgan madaniyatini tushunadigan aqlli mavjudotga aylanish jarayonidir. Bu tushunchaning mohiyatiga, mazmuniga mavzusida to`la to`xtalib o`tdik. Biz asosan bolaning tarbiya jarayoni, oiladagi tarbiyaviy muhit bolaning ijtimoiylashuvi va boshqalarni ko`rib o`tdik. Bundan tashqari bolaning yosh davrlarini ham, bolalik, o`smirlik, o`spirinlik, o`rta yetuklik, keksalik, qarilik, davrlaridan kelib chiqib shuni aytish muhimki inson tug`ilgandan boshlab o`z imkoniyatlari, ehtiyojlari asosida kamol topib, oldiga qo`ygan maqsadlarini amalga oshirish uchunm harakat qiladi. Har bir davrning yosh davri ham muhim o`rin egalar ekan va bosqichlarning o`z vazifalari va imkoniyat doiralari cheklanishini ko`rib chiqdik.

Uning har bir bosqichi o`tish davrlari bo`lib, ularni bosib o`tish va tangliklarini bartaraf etish jarayonlarini o`tish har bir insonning hayotiy yo`lini tashkil qiladi. O`lim ham shunga taalluqli bo`lib, shaxs mavjudligining tugaganligini bildiradi²⁶.

Bu borada ya`ni bolalarning ijtimoiylashuvi haqida XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida G`arbda ijod qilib kelgan olimlardan Z. Freyd, Y.Piaje, Boulbi, G.Midning olib brogan tadqiqotlari bizni e`tiborga tortadi. Ayniqsa, “Aveyronlik yovvoyi” va “Jeni” kabi o`g`il va qizlarning ijtimoiylashuv bosqichlari bo`lib o`tmasdan, yovvoyi bir hayvon shaklida aylanib qolganligini misol qilishinmiz mumkin. Keltirilgan misoldan xulosa qiladigan bo`lsak, endigina tug`ilgan bola insonlar orasidan tashqarida yolg`iz holda o`ssa, uning yurish-turishi, hayvondan

²⁶ Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq . “Toshkent” 1996-yil

farq qilimay qolar ekan. Ular hayvonlarga o`xshab sakrab, baqirib, o`z fikrini bildirmoqchi bo`lishar ekan.

Bu ikki hodisada ham olimlar ularni gapirishni, tarbiyani o`rgana olmaydilar. Aveygonlik bola va Jeni voqeasi ijtimoiylashmagan bolalar qanday bo`lishini ko`rsatadi.

Boulbi bolaning tarbiya jarayonida mehr-oqibatning o`rni beqiyosligini gapirib o`tadi.

Ijtimoiylashuv jarayonida eng asosiy o`rin ijtimoiylashuv agentlariga berilgan. Ijtimoiylashuv agentlari deganda ijtimoiylashuv jarayoni yuz beradigan ijtimoiy kontekslar va guruhlarni tushunamiz. Bularga oila, maktab, tengdoshlar, ommaviy axborot vositalari kiradi.

Barcha madaniyatlarda oila bola uchun asosiy tarbiya agenti hisoblanadi. Keyinchalik esa yuqorida sanab o`tilgan agentlar paydo bo`ladi.

Oila institutining asosiy maqsadi bolalar tarbiyasidir. Farzand oilaning hayotbaxsh kuchi. Bolalarning sharofati bilan hayot yanada shirin, o`lim esa u qadar dahshat solmaydigandek tuyiladi – degan edi ingliz faylasufi Frensis Bekon.

Farzand umr mevasi, oila faxri, kelajagi, baxtidir. Ammo tarbiya nihoyatda mashaqqatli ish bo`lib, ota-onalar bolalar tarbiyasida har doim ham istagan natijalarga erish olmaydilar.

Hayotining birinchi yilidan boshlab bola shxsinini shakllantirish ya'ni uning tarbiyasi bilan shug'ullanish oilaning asosiy vazifasidir.

Ota-onalar oiladagi mas'uliyatli vazifasining naqadar muhimligi shundan iboratki, ular bolaning har bir qadamini, har-bir hatti harakatini zimdan kuzatib boradilar.

Har birotta ona o`z farzandini sevadi. Hech kim ulardan yomon va baxtsiz yetishib chiqishini istamaydilar. Farzandining har bir yutug'i ota-onaning yuragini tog'dek kutaradi, faxr va g'urur tuyg'ularini vujudga keltiradi.

Oila a'zolari o`rtasidagi o`zaro hurmat, hamjihatlik, oilaning yaxshi yo`lga qo'yilgan ichki hayoti, tarbiyada muhim ahamiyat kasb etadi.

Oilada bolalarni tarbiyalashda quyidagi shartlarga rioya qilishni unutmaslik kerak²⁷.

1-bolalar tarbiyasi uchun javobgarlikni his qilish;

2-bolaga boʻlgan mehr-muhabbatni unga talabchanlik qilish bilan qoʻshib olib boorish;

3-bolaga boʻlgan mehr-muhabbatni unga talabchanlik qilish bilan qoʻshib olib boorish.

Bu kabi shartlarga rioya qilgan oila rahbarlari oilaning mustahkamligini saqlab qoladi. Bu esa bola tarbiyasining asosiy pogʻonasiga tamal toshi qoʻyilganidan dalolat beradi.

Biz tugʻilib oʻsgan muhitdagi madaniy tartib qoidalar bizning xulq-atvorimizga shunchalik katta taʼsir oʻtkazadiki, biz induviduallik va iroda erkiga ega ekanimiz degan tasavvur paydo boʻlishi mumkin. Bizni jamiyat tomonidan oldindan tayyorlab qoʻyilgan qoliplarga majburan tiqish, aytganday tuyuladi.

Albatta, tugʻilishdan to oʻlimgacha bizning boshqalar bilan taʼsirga bizning shaxsiy hayotimiz, hayotiy qadriyatlarimiz va xulq-atvorimizni belgilaydi. Biroq tarbiya oʻsha induviduallik va erkning ham manbaidir. Tarbiya jarayonida har bir shaxs oʻzini anglash, mustaqil fikrlash va harakat qilishga layoqat orttiradi.

²⁷ P.Yusupova. "Maktabgacha tarbiya pedagogikasi". Toshkent "Oʻqituvchi" 1993-yil.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. "Toshkent". 2012.
2. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida" gi qonuni. "Toshkent". 1997.
3. O'zbekiston Respublikasi "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi". "Toshkent". 1997.
4. I.A.Karimov "Barkamol avlod orzusi". "Toshkent" Sharq. 1997.
5. I.A.Karimov "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q". "Toshkent" O'zbekiston. 1998.
6. I.A.Karimov "Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch". Toshkent. Ma'naviyat 2008.
7. Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. - T.: O'zbekiston, 2012.
8. N.Dikson "Hozirgi jamiyatlardagi keksa odamlar muammolarining umumiy manzarasi" 1980.
9. Abu Rayxon Beruniy "Hikmatlar" "Toshkent" Yosh gvardiya". 1973 yil.
10. N.Dikson "Hozirgi jamiyatlardagi keksa odamlar muammolarining umumiy manzarasi" 1980 –yil.
11. A.Minavarov . "Pedagogika". Toshkent "O'qituvchi" 1986.
12. Martin va Pane. I. "Bolalar rivoji ijtimoiy sharoitlarga bag'ishlangan maqollar to'plami". 1987.
13. Martin va Pane. I. "Bolalar rivoji ijtimoiy sharoitlarga bag'ishlangan maqollar to'plami". 1987.
14. J.Tulenov, Z.G'afurov. "Falsafa" "Toshkent" O'qituvchi -1987.
15. O.Mo'minov "Xalq og'zaki ijodi va axloqiy tarbiya". "Toshkent" 1989.
16. L.N.Pavlova. "Ilk bolalikdagi bolalarga ta'lim –tarbiya berish". "Toshkent" 1990.
17. Ю.Н.Довидов, У.С.Кадалёва " Современная заподиная социология". Москва 1990.
18. Karakovskiy "Haqiqiy inson tarbiyalaylik" "Toshkent" 1992.
19. Abdulla Avloniy "Istiqlol fidoiylari "Sharq" Toshkent 1993.
20. P.Yusupova. "Maktabgacha tarbiya pedagogikasi". Toshkent "O'qituvchi" 1993.

21. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shaxri. “Toshkent” Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashryoti. 1993.
22. M.Husaniy tarjimai. “Odob bo`stoni va axloq gulistoni”. “Toshkent” Fan- 1994.
23. O.Musurmonova “Ma’naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi”. Toshkent. 1996.
24. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. “Toshkent” 1996.
25. В.А.Жадова “Социология в России” Москва Ран - 1998.
26. “История социология ” западном Европе III.III. A” Москва 1999.
27. Г.С.Челпонов “Психология, философия образование” Москва. Вер. 1999.
28. M.Vohidova “Bolalar psixologiyasi” “Toshkent” 1999.
29. M.Inomova “Oilada bolalarning ma’naviy-axloqiy tarbiyasi”. Toshkent. 1999.
30. Milliy istiqlol g’oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. “Toshkent” O`zbekiston 2000.
31. R.Yodgorov, N.G’aybullayev, R.Mamatqulova “Pedagogika”. Toshkent -2000.
32. Казаринова Н.В. Филатова О.Г. Хренов Й. “Социология” НОТА БЕНЕ Москва -2000.
33. U.Karimova “Psixologiya”. A.Qodiriy nomidagi nashriyot. “Toshkent” 2002.
34. E.Daddens “Sotsiologiya” Sharq . “Toshkent” -2002.
35. M.Xalilov. SH.Fayzullayev “Umumiy psixologiya” 1-qism. A.Navoiy nomidagi S.D.U. 2003.
36. Y.Hasanboyev, N Saribayeva, G.Niyozov “Pedagogika” O`quv qo`llanma. Toshkent “Fan” 2006.
37. R.Mavlonova, O To`rayeva, K.Xoliqberdiyev, “Pedagogika” “O`qituvchi” 2008.
38. N.Azizxo`jayeva “Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya”. Toshkent.
39. [www. pedagog.uz](http://www.pedagog.uz).
40. [www. Ziyonet. uz](http://www.Ziyonet.uz).